

V **HISTORISCH** G VOORBURG

- Eau de Voorburg
- Melancholieën op een kostschool
in een wereldt vol gevaer
- Heer Hubrechts recht

Van de redactie

Een melancholiek dichtertje, de zware geuren van amber, muskus en civet, het droevige einde van een kostschoolhouder en een 13e-eeuws edelman in Veere op zoek naar zijn rechten. De Voorburgse historie biedt onvermoede vergezichten.

Al kennen we wel de fraaie gevel van 'In de Wereldt is veel Gevaer' aan de Vliet, we kenden nog niet de geschiedenis en de voorgeschiedenis van het onderwijsinstituut voor jongheren dat ooit in dit gebouw was gevestigd en de ambities en beslommeringen van zijn beheerders.

We hebben misschien wel eens gehoord van een Voorburgs zeep- en parfumbriekje in de Kerkstraat, maar we wisten niet dat de bijzondere producten van dit fabriekje zoveel aftrek hebben gevonden, tot in Nederlands-Indië en tot in ons koningshuis toe.

We waarderen de aardige

begroeiing rond het huidige De Werve, maar hoevelen in Voorburg weten dat dit stukje grond kan bogen op een zeer lange geschiedenis, blijkend uit een dit jaar juist 700 jaar oude perkamenten oorkonde, de trots van het Voorburgse archief?

De redactie van Historisch Voorburg biedt u in dit nummer een keur van nieuwe inzichten en gegevens over onze oude gemeente en zijn bewoners, gebaseerd op nieuw bronnen- en archiefonderzoek.

Aldus wordt in deze extra omvangrijke aflevering ingegaan op de geschiedenis van het onderwijs in Voorburg, de geschiedenis van de Voorburgse industrie en werkomstandigheden en de geschiedenis van het Middeleeuwse Voorburg. Opnieuw is Historisch Voorburg geïllustreerd met tal van minder bekende of nog onbekende afbeeldingen.

*Foto omslag:
'In de Wereldt is veel Gevaer'
winter 1991.
Foto C.L. van der Leer*

Inhoud

Van de redactie	3
Eau de Voorburg	4
Melancholieën op een kostschool in een wereldt vol gevaer	11
Heer Hubrechts recht	29
Colofon	38

Eau de Voorburg

een aangename en verfrisschende geur

Martine van Eck (1967) studeerde geschiedenis in Groningen. Ze is werkzaam als freelance journalist.

4

De koninklijke status werd in de reclame benadrukt.

Links staan Willem III, Willem II en prins Willem afgebeeld, rechts koningin Sophie, Anna Paulowna en prins Maurits.

*Litho E. Spanier, ca. 1845
Collectie Museum Swaensteyn Voorburg*

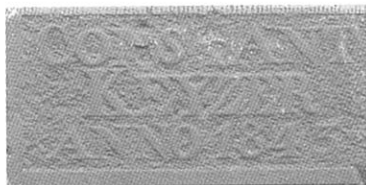
Op het huidige adres Kerkstraat nummer 60 heeft van 1843 tot 1902 een zeep- en parfumbabriek gestaan. Drie generaties Franse parfumeurs maakten er, naast andere cosmetica, het Eau de Voorburg, dat naar Frankrijk, België en Java werd uitgevoerd. Hare Majesteit koningin Wilhelmina droeg het beroemde geurtje op haar zakdoek.

De negentiende eeuw zou de eeuw van zeep en parfum genoemd kunnen worden. Met de opkomst van de burgerij werden luxe-goederen voor bredere lagen van de bevolking bereikbaar. Lichamelijke verzorging werd een deugd, anders dan in de achttiende eeuw. Toen was het, vooral aan het Franse hof, gebruikelijk zich niet te wassen, maar te parfumeren. Gedurende de negentiende eeuw ontdekten Franse parfumeurs dat kostbare dierlijke grondstoffen als amber en muskus kunstmatig nagemaakt konden worden, waardoor deze grondstoffen goedkoper werden en op grote schaal beschikbaar kwamen. Grote parfumhuizen als Guerlain vestigden hun naam. In 1843 stichtten drie parfumbabrikanten een 'fabriek in par-

fumerieën en toiletzeepen' in Voorburg. De directrice Theodora Stibbe, de Fransman Louis Flandin en Henri Laurent Janssens lieten de fabriek bij de gemeente inschrijven onder de firmanaam Keyzer en Cie. Keyzer was de naam van de overleden echtgenoot van Theodora Stibbe.

Op het terrein van het buitenhuis Hoeckvliet, dat in de Kerkstraat aan de Vliet lag, lieten zij in hetzelfde jaar een fabrieksgebouw neerzetten. Acht volwassen werknemers en twintig kinderen werden aangenomen om te helpen bij de productie van zeep en parfum.

Deze arbeiders waren de slechtst betaalde fabrieksarbeiders van Voorburg. Ze kregen voor hun werk drie tot zes gulden per week, terwijl in de gasfabriek aan de overkant van de Kerkstraat wekelijks tien tot twaalf gulden werd uitbetaald. Ook de overige fabrieken betaalden hun werknemers rond de tien gulden.

De productie verliep in die eerste jaren voorspoedig. Regelmatig stapte Louis Flandin of Henri Laurent Janssens naar het gemeentehuis van Voorburg om een exportvergunning aan te vragen. Op zo'n vergunning vulde de ambtenaar van de gemeente nauwkeurig in welke goederen uitgevoerd werden, waar ze naartoe gingen en zelfs wie de kapitein was van het schip waarmee de producten vervoerd werden. Zo werd het risico van geknoei onderweg tot een minimum beperkt. Het beeldmerk van de fabriek, 'MK', dat duidelijk leesbaar op elke kist stond, maakte de zending extra betrouwbaar.

Mandoline in flesjes

Het belangrijkste exportproduct was zeep. In 1845, twee jaar na de oprichting van de fabriek, zet het eerste schip met producten van Keyzer en Cie. koers naar Java. Aan boord zijn 4716 stukjes harde zeep in doosjes, die weer in blikken verpakt zijn. Verder staan in het ruim 684 flesjes reukolie, een zeer geconcentreerde geurstof, 216 flesjes reukwater, 1872 flesjes Eau de Cologne en 408 flesjes lavendelwater. Pommade, het vet waarmee mannen hun haar strak achterover kamden, geheel naar de mode van die tijd, werd ook gemaakt in de Voorburgse fabriek. Daarvan heeft het schip 1020 potjes aan boord. Waarvoor de amandelroom in potjes en de mandoline in flesjes gebruikt werden, is onbekend. Misschien waren het crèmes voor de huid.

In het begin exporteren de parfumeurs uitsluitend naar het eiland Java, waar de meeste Nederlanders wonen die de kolonie Nederlands-Indië besturen.

Flandin en zijn collega's adverteren dan ook voor de Indische markt. Een reclametekst meldt dat de zeep zo is samengesteld dat hij lange tijd onveranderd en goed

het voorschreven vennootschap, voornemens is van hante verbanden, ons naar het eiland Java te vervoeren uitgevaard, de hieronder voorschreven goederen allen, in de alhier van het voorschreven vennootschap geneestigde fabriek vervaardigt, als:

57	doosjes Reukolie in flesjes	1. 4 blikken doosjes
18	" Reukwateren "	Nº 1. 2. 3 en 4.
05	" Pommade in Potjes en flesjes	1. 6 blikken doosjes
3	" Amandelbloem in Potjes	Nº 5. 6. 15. 16. 17 en 18.
6	" Mandolines in flesjes	
393	" harde Zeep in doosjes	1. 12 blikken doosjes Nº 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 21. 22. 23. 24
156	" Eau de Cologne	1. 4 houten kisten
34	" Lavendel	Nº 1202. 1203. 1204 en 1205

blijft. Dat maakt de zeep uitermate geschikt om mee te nemen naar een warm klimaat. De reukwaters zijn samengesteld uit frisse bloemengeuren, die prettig dragen als het warm is.

Frisse bloemengeur

Recepturen van parfum zijn doorgaans met geheimzinnigheid omgeven. Dat zal ook in Voorburg zo geweest zijn. Een mooie geur samenstellen is een kunst, en een vakman

De gevelsteen in het fabriekspand in de Kerkstraat herinnert aan de oprichting van de fabriek door de weduwe Keyzer.

Lakstempel met de handtekening van R.A. Savalle en de tekst parfumerie – savonnerie. Foto's M.G. Trapman, 1997

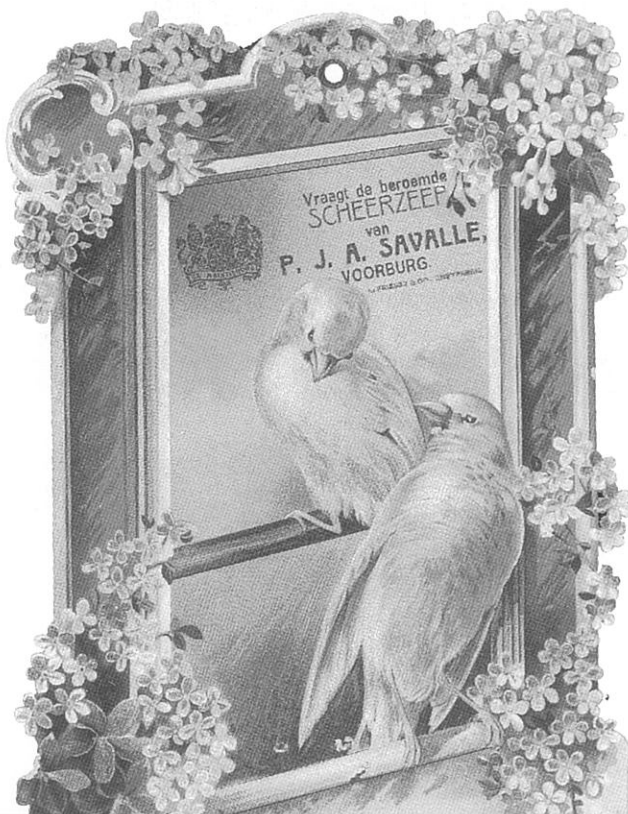
*Dat alle de Opgemelde artikelen, voortien
zijn van het fabriekmerk van voorschreven vennoot-
schap zijnde welk merk op een duidelijke en
in het oog vallende wijze op ieder doosje en flesje
geplaatst is.*

Geen stoere mannen-reclame voor scheerzeep in de 19e eeuw. Waarschijnlijk waren het de vrouwen die de zeep voor hun man kochten.

Collectie Museum Swaensteyn Voorburg

6

geeft zijn geheim niet zomaar prijs. We weten niet hoe de parfums van monseigneur Flandin waren samengesteld. Uit de prijslijsten en advertenties blijkt dat men een voorkeur had voor frisse bloemengeuren: 'Fleurs de Mai' heet één van de geuren, de scheerzeep ruikt naar rozen en lelietjes-van-dalen en de zeep zijn samengesteld met 'Fleurs de la Turquie', 'Boutons de roses' en 'à la Corbeille de fleurs'. Voor de liefhebber was er een kleine collectie zwaardere geuren als Chinese musk, ananas en kokos, die in zeep werd toegepast. Eén geur heette, heel modern, naar het imago dat Keyzer eraan wilde geven: 'Jockey Club'. Een goed parfum is samengesteld uit drie geuren, die na elkaar vrijkomen. De beginnoot ruik je meteen als je het flesje opent.

Deze lichte geuren, van bergamot, citroen, lavendel en andere bloem- en fruitsoorten vervliegen snel. De middentoon van kruidige geuren als tijm, leer en tabak komen pas op de huid goed tot hun recht. De zware en sensuele slotnoot van amber en muskus, uit dierlijke geslachtsklieren gewonnen, blijft het langste hangen. Parfum ontleent zijn erotische uitstraling aan deze laatste ingrediënten, en de verhouding tussen de verschillende 'noten' bepaalt de zwaarte van de geur.

Zedeloos

De burgerij van de negentiende eeuw was niet alleen schoon, maar ook godvruchtig en preuts. In 1833 publiceerde de invloedrijke Franse zedenpreekster madame Celnart haar Manuel des Dames, waarin zij het gebruik van sterke geuren verbood. Muskus, amber en sinaasappelbloesem zouden leiden tot allerlei zedeloze

uitspattingen. De arts Dr. Rostan deed er nog een schepje bovenop: 'Sterke reukstoffen leiden tot alle mogelijke vormen van neurose.'

De geuren van die tijd waren dan ook licht en bloemig, en ze vervlogen snel. Parfum werd tussen 1839 en 1870 nooit op de huid, maar op zakdoeken, handschoentjes en schoenen gesprengd. Op stof komt de zware ondertoon van parfum niet tot ontwikkeling, zoals op de warme huid. Had het parfum een mysterieuze of sensuele ondertoon, dan kwam die in ieder geval niet in aanraking met de beschaafde neus.

Het bekendste parfum van Keyzer, het Eau de Voorburg, zal ook een fris parfum geweest zijn, samengesteld als Eau de Cologne. Een 'eau' is in de taal van parfumeurs de lichtst denkbare geur. Van het flesje Eau de Voorburg dat nu nog in museum Swaensteyn staat, is de inhoud geheel

verdampt. Om een laatste vleugje van de verdwenen geur op te kunnen snuiven, zou je het rijk versierde zegel over het kurkje moeten verbreken. Hoewel de fabriek minder dan honderd jaar geleden verdwenen is, is van al die duizenden stukken zeep die er gemaakt zijn geen kruimel meer te vinden.

In 1846 werd het assortiment in de Kerkstraat uitgebreid met reukzakjes voor in de linnenkast en met tandpoeder, de voorloper van de tandpasta. Een jaar later kwam het Eau de Voorburg voor het eerst voor op de exportlijsten. Weer drie jaar later bleken de parfumeurs ook grondstoffen uit het buitenland in te voeren: olijfolie uit het Middellandse Zeegebied werd gebotteld in Voorburg. De ambtenaar die de vergunningen schreef, besloot dat het zodoende een Nederlands product was geworden.

Nog niet bloeiende

De fabriek leek uitstekende zaken te doen. De export bleef op hetzelfde peil van gemiddeld zeven

zendingen per jaar en steeds werden nieuwe producten aan het assortiment toegevoegd. In 1855 boorde men zelfs een nieuwe exportmarkt aan: Antwerpen. Toch waren er zorgen. De ambtenaar die de staat van de fabrieken in zijn gemeente jaarlijks bijhield, schreef in 1849: 'De toestand van de fabriek is vooruitgaande, maar nog niet bloeiende.' Het is de enige keer dat in de bronnen een opmerking staat over de staat van de fabriek, dus of de fabriek later wel 'gebloeid' heeft, is alleen af te leiden uit exportgegevens, het aantal werknemers en de salarissen. En die ontwikkelden zich niet erg gunstig. Niet lang na de zorgelijke opmerking in het jaarverslag van de gemeente overleed Louis Flandin, een van de oprichters van de fabriek. Dat jaar, 1853, lijkt een breekpunt. De plaats van Flandin werd ingenomen door een andere Fransman, Robert Adolphe Savalle uit Rouaan (1819-1896), die na de dood van Flandin de organisatie van de exporten op zich nam en kort daarop directeur

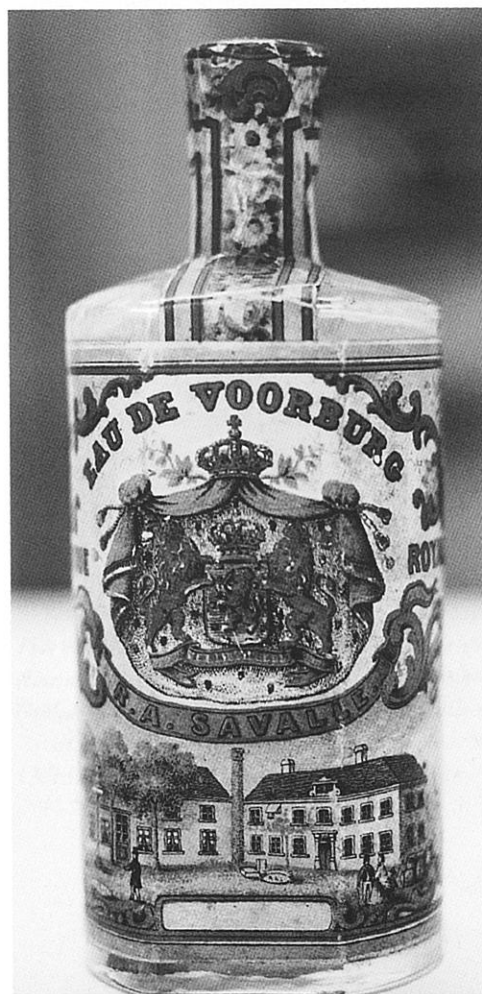
van de fabriek werd. De zendingen naar Nederlands-Indië werden geleidelijk kleiner, tot het absolute dieptepunt in 1861. In dat jaar voer slechts één schip naar Indië, met een bescheiden lading.

Frankrijk

Maar de nieuwe directeur Savalle blijkt in staat het tij te keren. Hij besluit om zijn producten ook in België en Frankrijk af te zetten en een flink deel van zijn personeel te ontslaan. Tien jaar na zijn aantreden werken er nog maar vier arbeiders in de fabriek. De lonen stijgen niet, maar dat geldt ook voor de lonen elders in het

Vergelijkende reclame is tegenwoordig niet meer toegestaan. Tegen het eind van de vorige eeuw werden de campagnes agressiever.
Collectie Museum Swaensteyn Voorburg

Het laatst bewaarde parfumsflesje van Savalle. Het Eau de Voorburg is tot de laatste druppel opgedroogd.
Collectie Museum Swaensteyn Voorburg

**Catharina Maria Petronella
Ijserman werd in 1818 in Den
Haag geboren. Zij is de vrouw
van R. A. Savalle.**

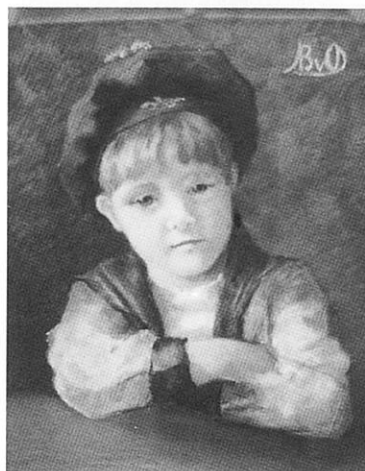
*Collectie Museum Swaensteyn
Voorburg*

dorp. De exporten zijn weer op het oude peil. In 1874 nam de Tweede Kamer het beroemde 'kinderwetje van Van Houten' aan. Kinderarbeid was niet langer toegestaan. We zagen dat Keyzer en Cie. begon met twintig kinderen. Ten tijde van het kindrewetje werkt er, naast drie mannelijke arbeiders, één meisje van onder de zestien in de fabriek. Ze zal ouder geweest zijn dan twaalf jaar, anders had ze niet mogen werken. Tot de laatste jaren van de fabriek werkten er kinderen van onder de zestien, jongens en meisjes.

Robert Savalle trouwde met de Nederlandse C.M.P. Ijserman en kreeg op 2 augustus 1848 een zoon. Deze Pierre Jean Armand Savalle komen we in 1881 voor het eerst tegen. De naam van de fabriek is veranderd in 'P.J.A. Savalle'. Hoogstwaarschijnlijk heeft de zoon het roer van zijn 61-jarige vader overgenomen. In de winter van 1882 gaat hij met zijn

gezin op Hoeckvliet wonen. Savalle junior was twee keer wethouder in Voorburg, van 1889 tot 1893 en van 1899 tot 1900. De zeep- en parfumeriefabriek P.J.A. Savalle verwierf onder de leiding van haar nieuwe directeur, die blijkbaar nogal wat maatschappelijke invloed had, het predikaat 'koninklijk'. Op geen enkel flesje, pakje of foldertje ontbreekt vanaf dat moment het 'Royale'. Trots vermeldt Pierre Savalle in een verslag van een koloniale tentoonstelling dat Hare Majesteit koningin Wilhelmina 'met de meeste belangstelling' een flesje van het vernieuwde Eau de Voorburg in ontvangst had genomen. De fabriek had in haar beginjaren al gepronkt met verschillende generaties Oranjes, die zij prachtig gedetailleerd op een reclameplaat liet afbeelden. Nu kon het werk echt bekroond genoemd worden: 'Aan het reeds zoo vele jaren allergeunstigst bekende Eau de Voorburg, zijn de nieuwste en fijnste bloemenextracten toegevoegd, welke sedert de oorspron-

kelijke daarstelling zijn ontdekt, en aan deze nieuwe samenstelling is de naam van Eau de Voorburg Royale gegeven.' Eén flacon kostte anderhalve gulden, evenveel als het halve weekloon van een jonge arbeider in de parfumbabriek. Maar voor dat geld was het flesje wel van kristal.*

Juridisch steekspel

Rond het jaar dat Pierre Savalle afscheid nam als wethouder, werd ook de fabriek voorgoed stilgelegd. In het jaar 1901 staat de fabriek van Savalle niet meer op de lijst met Voorburgse bedrijven. Een jaar later koopt de gemeente Hoeckvliet voor 18.000 gulden, 2000 gulden minder dan Savalle er voor wilde hebben. Savalle vraagt of hij de buitenplaats Hoeckvliet, waar hij sinds zijn jeugd heeft gewoond, nog een half jaar van de gemeente mag

**De derde generatie Savalle,
een zoon van P.J.A. Savalle.**

*Pastel Adriana M.H. Bleuland van
Oordt (1862-1944)
Collectie Museum Swaensteyn
Voorburg*

huren. Hij woont er met zijn vrouw Everdina Johanna Antoinetta, hun drie dochters en hun zoon. Het verzoek is het begin van een juridisch steekspel tussen Savalle en de gemeente, dat nog vier jaar zal duren.

P.J.A. Savalle had een huurster, mevrouw Flint, laten inwonen op Hoeckvliet. Die weigert te vertrekken als de gemeente haar dat vraagt. Als ze, na een rechtzaak, dan toch het veld ruimt, besluit de gemeente de sterk verwaarloosde villa af te breken. Opknappen heeft geen zin meer.

Savalle maakt het vertrek van het gezin naar de Copernicusstraat 32 in Den Haag in 1912 niet meer mee: hij overlijdt twee jaar eerder. Op het terrein van zijn geboortehuis kwam een gemeentewerf,

waar bouwmaterialen werden opgeslagen. Het fabrieksgebouw staat nog steeds in de Kerkstraat. Nu is er, na een grondige restauratie in 1980, een levensmiddelen-groothandel in gevestigd. Waarom de Voorburgse parfumbabriek gesloten werd, staat niet in de bronnen. Het zou kunnen dat de fabriek failliet gegaan is aan de felle concurrentiestrijd die op de markt voor zeep losbarstte tegen het einde van de eeuw, met name vanuit Engeland. Verschillende zeepfabrieken bestreden elkaar met agressieve reclamecampagnes, waarin het product van de concurrent stevast werd afgekraakt. Toen de Engelse markt verzadigd bleek, weken veel fabrieken uit naar het Europese vasteland. Nederland maakte in

die jaren kennis met Sunlight zeep.

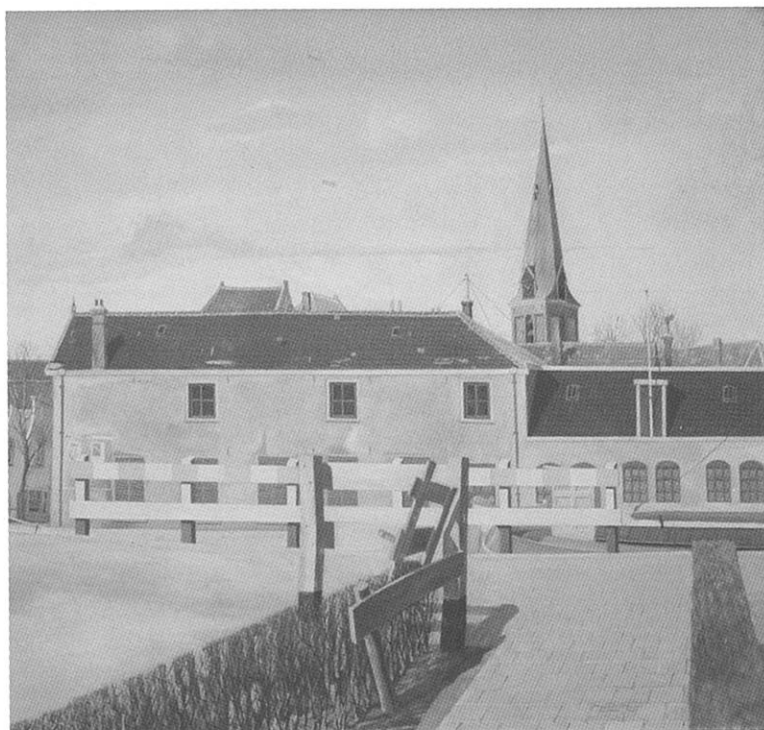
Op de parfummarkt deden zich rond de eeuwwisseling ook grote verschuivingen voor. De geurmode veranderde radicaal: vrouwen kregen steeds vaker een voorkeur voor zware, sensuele geuren die op de huid gedragen werden. Je was niet langer een 'hoer' of een 'artieste' als je sterk geparfumeerd door het leven ging, eerder een levensgenietster. Filmsterren werden grote voorbeelden in plaats van schrikbeelden, en van deze sterren was precies bekend welke geur ze droegen om hun uitgesproken persoonlijkheden kracht bij te zetten. Savalle heeft deze trend misschien te laat onderkend. Het Eau de Voorburg is wellicht uit de mode geraakt.

Bronnen:

Jaarverslagen van de gemeente 1843-1906
Notulen van de gemeenteraadsvergaderingen 1901-1906
Register van afgegeven consenten 1845-1879

Literatuur:

A. Hurton, *Erotiek van het parfum*. Baarn, 1991
 R. Schnitzer, *Het mysterie van parfum*. Haarlem, 1986
 B. van Eysselesteyn, *De geschiedenis van de zeep*. z.p., z.j.

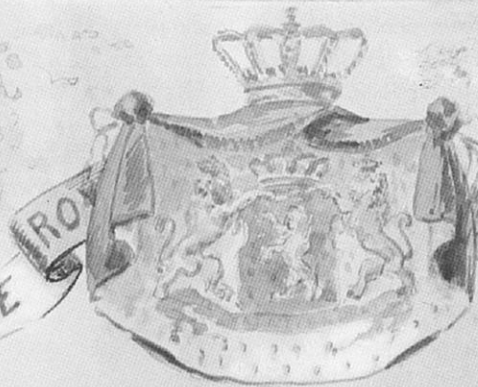

*Eau de Voorburg zou tegenwoordig vijftientig tot vijftig gulden kosten.
 Bron: CBS

Het fabrieksgebouw deed later dienst als gemeentewerf.
Schildering G. van Bruggen, 'Grijs' 1942
Collectie Gemeentearchief Voorburg

pagina 10:

Op de reclameplaat zijn de flesjes omringd door symbolen van luxe. Het woord 'Voorburg' was een klein obstakel voor de Franse ontwerper. De tekeningen in de boeken (Voorburg, de Grote Kerk, het stadhuis en Welgelegen) zijn niet afgemaakt.
Aquarel L. Guiguet
Collectie Museum Swaensteyn Voorburg
Foto Y. Kooijman

VOORBURG
FABRIQUE
HOLLANDE

ROYAUME
ROYALE
HOLLANDE

EAU DE VOORBURG
DE

R. A. SAVALLE

PARFUMEUR, DISTILLATEUR

A VOORBURG

PRÈS LA HAYE

HOLLANDE

HOLLANDE

NEW YORK DELFT PARIS ARNEM LONDRES

Melancholieën

op een kostschool

in een wereldt vol gevaer

**Een befaamd geleerde bestrijdt spoken aan de Vliet
De zoon van een kostschoolhouder schrijft droefgeestige verzen**

Dat het in sommige oude buitenplaatsen langs de Vliet nu en dan flink kan spoken, weet ik uit eigen ervaring. Dat gebeurt plotseling, maar vooral tijdens lange ijskoude winternachten. Eeuwenlang is dat al zo geweest, maar het viel vroeger minder op omdat een echte buitenplaats in de wintermaanden door de bewoners was verlaten. De toen moeilijk te verwarmen grote buitenhuizen waren alleen voor de warme zomermaanden bedoeld. De overige maanden hadden de vorst en de stilte er het rijk alleen. Slechts een enkele bewoner waagde het om, eenzaam en zonderling, tijdens winterdagen in het grote koude buitenhuis achter te blijven. Juist daar gebeurde het dan. Op onverwachte momenten, maar duidelijk hoorbaar, werd de stilte verstoord door een onzichtbare kracht die, eerst bijna ongemerkt maar daarna in toenemende hevigheid, aan de luiken rammelde op zoek naar kieren en gaten om daardoor met steeds grotere woede naar binnen te gieren. Het leek wel of de elementen zich tot het uiterste inspanden om duidelijk te maken dat alleen de vorst in

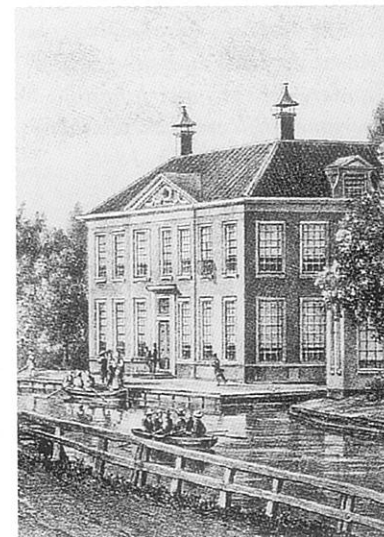
de wintermaanden heer en meester diende te zijn op de buitenplaats en dat indringers niet werden geduld. Op het hoogtepunt van al die woedeaanvallen kreunde het hele geraamte van het huis in al zijn balken en gewrichten in een wanhopige poging om aan de zware druk van die duistere krachten weerstand te bieden. Zelfs het meestal kalme water van de Vliet werd dan meegesleept in het complot en klotste dreigend met wilde, opzweepende golven tegen de beschoeiing aan de voet van het huis. De toch al zonderlinge achterblijver die angstig wegschool in het krakende huis, moet zich op dat moment een heuse kluizenaar hebben gevoeld, overgeleverd aan onzichtbare natuurkrachten. Geen wonder dat zo'n eenzame bewoner dan vaak ten prooi viel aan melancholieke stemmingen en dat sombere gedachten steeds dreigender door zijn hoofd gingen spoken. Soms leidde dat tot een dramatische afloop.

Uit de afgelopen eeuwen zijn enkele spaarzame voorbeelden bekend van zo'n bewoner die de

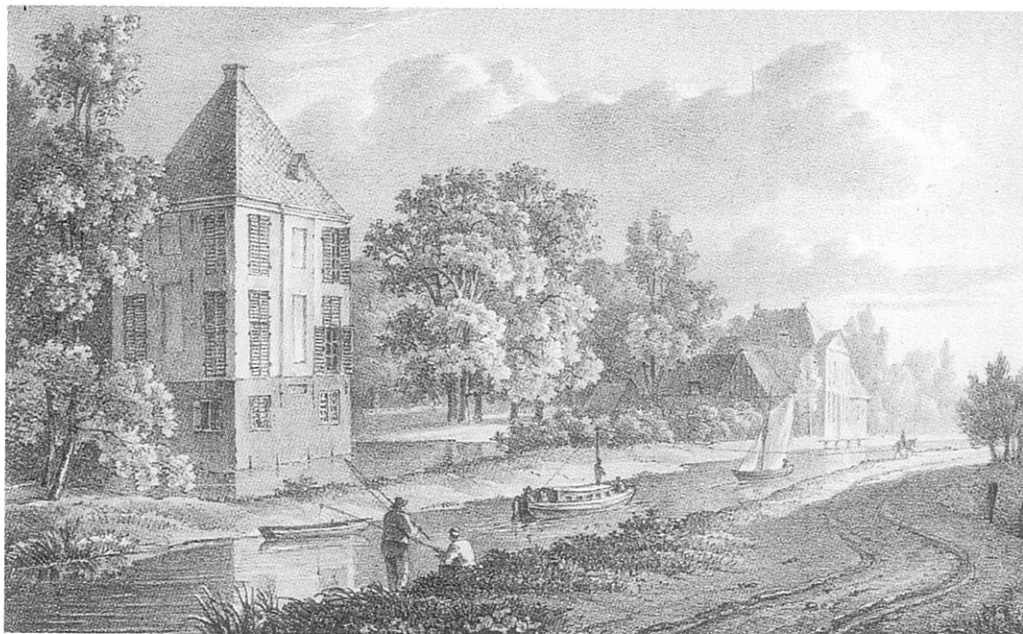
moed had om tijdens de winter in zijn kille buitenhuis aan de Vliet te verblijven. Soms was dat een eigen keuze, maar vaker noodgedwongen en met de moed der wanhoop. De beroemdste onder hen was Christiaan Huygens. Toen vader Constantijn in 1687 overleed, was zijn oudste zoon Constantijn de eerstgerechtigde op de Voorburgse buitenplaats Hofwijck. Maar Constantijn was vaak op reis. Bovendien had hij vaders grote huis aan het Haagse Plein ook al gekregen. Daarom werd besloten dat broer Christiaan op Hofwijck mocht gaan wonen. Dat leek een mooie regeling. Weliswaar had Christiaan al jarenlang een fraai onderkomen in Parijs, behorend bij zijn baan aan de Franse Academie van Wetenschappen, in dienst van de Franse Zonnekoning, maar door de opheffing van het Edict van Nantes in 1685 kon hij niet meer terug naar Frankrijk. Het zag er niet naar uit dat daarin snel weer verandering zou komen, dus vaders buitenplaats werd de nieuwe huisvesting. Al spoedig bleek dat Hofwijck voor de toch al vaak depressieve Christiaan niet de

Kees van der Leer schrijft bij voorkeur over buitenplaatsen en historische tuinen. Als bewoner van 'In de Wereldt is veel Gevaer' kent hij uit eigen ervaring de wisselende stemmingen van dit bijzondere Huis aan de Vliet.

11

De Vliet bij Voorburg in de eerste helft van de 19e eeuw. Op de voorgrond is Hofwijck getekend. In de verte staat het hoge Herenhuis 'In de Wereldt is veel Gevaer' met het kenmerkend timpaan boven de iets uitstekende voorgevel. Direct naast dit Huis zijn enkele andere gebouwen zichtbaar, vermoedelijk een scheepmakerij.
Litho naar J.F. Christ, 1846
Collectie auteur

ideale woonplek was, zeker niet in onrustige winternachten. Hofwijck leek niet meer op het vrolijke Hofwijck waar hij met zijn broers en zijn zus vele zonnige jeugdijaren had doorgebracht, samen snoepend van het vele fruit, samen spelend en dansend aan de Vliet. Ook de fraaie liederen die vaders gasten op warme zomeravonden in het bos lieten opklinken, waren voorgoed weggestorven. En stemde die ene nachtegaal, die deze gezangen in Hofwijcks bos trachtte over te nemen, juist niet des te weemoediger? Uit enkele brieven blijkt dat Christiaan zich op Hofwijck eenzaam voelde, vooral tijdens koude stormachtige nachten. Las hij in die nachten, wanneer hij niet kon slapen, de dichtregels van zijn vader over Hofwijck? Dat zou hem zeker niet hebben opgevrolijkt, want daarin noemt vader Constantijn zijn

Hofwijck een kluis, een soort doodkist. Vader beschrijft hoe Hofwijcks bewoner zich iedere nacht weer daarin gaat 'begraven in zijn rust', zijn 'dagelijks sterven'. 's Avonds binnengaan op Hofwijck was voor een gevoelige geest als Christiaan dan ook eigenlijk huiveringwekkend, temeer omdat hij dan over de brug moest, waaronder het water stroomde, even duister en dreigend als de Vliet waar dat water uitkwam. Het moet tijdens zo'n sombere gemoedsgesteldheid op Hofwijck zijn geweest dat Christiaan enkele versregels in het Latijn noteerde. Het was een kort maar veelzeggend gedichtje, bijna verloren opgeschreven tussen notities over wiskundige zaken. Het zijn woorden waarmee hij zichzelf moed wilde inspreken en inprenten dat hij door zijn ziekelijkheid en zwartgalligheid alleen

maar spoken zag. Toch waren het regels met een mistroostige ondertoon, een toon die eeuwenlang in het duistere water van de Vliet is blijven hangen om zo nu en dan ineens weer op te duiken:

*Wees sterk, geef je niet over aan het rouwen.
 Een ziel die evenals het lichaam lijdt,
 Bedriegt met bittere zwartgalligheid
 De geest die haar gewoonlijk kan vertrouwen.*

vertaling in C.D. Andriess:

'Titan kan niet slapen'

Christiaan hield het niet lang op Hofwijck uit. Als het maar even kon, vluchtte hij naar het grote huis aan het Plein, naar broer Constantijn en diens vrouw Santje, met wie Christiaan het goed kon vinden. Voor de wintermaanden huurde hij zelfs een kamer aan het Noordeinde te Den Haag, waar hij uiteindelijk op 8 juli 1695, na een maandenlang, onrustig ziekbed, overleed.

Iets meer dan 200 jaar later zou, in een huis enkele meters stroomafwaarts naast Hofwijck, een jonge bewoner eveneens melancholieke gedichten neerschrijven. Dat geschiedde op 'Huize de Vliet', beter bekend onder de naam 'In de Wereldt is veel Gevaer'. Daar woonde eind vorige eeuw, samen met zijn ouders, Jacques Reiziger. De vader van Jacques was de toenmalige kostschoolhouder die in datzelfde gebouw zijn onderwijsinstelling had gevestigd. Ook Jacques kende

wanhopig sombere stemmingen, die hij gedurende een periode van vier jaar in 'Huize de Vliet' vastlegde in vele dichtregels. Veel van die gedichten zijn bewaard gebleven in een familie-archieffje dat onlangs werd geschonken aan het gemeente-archief Voorburg. Het archieffje bevat tevens een aantal interessante, onbekende gegevens over het Instituut-Reiziger, de laatste kostschool die 'In de Wereldt is veel Gevaer' heeft gehuisvest. Het is een mooie aanleiding om in het nu volgende enkele fragmenten weer te geven uit de boeiendste periode die het oude Herenhuis heeft gekend: de 82 jaren dat 'In de Wereldt is veel Gevaer' een belangrijke rol vervulde als befaamd particulier onderwijs-instituut. Instituut-Reiziger staat daarbij centraal, maar ook over de twee daaraan voorafgaande kostscholen zal iets worden vermeld. Uiteindelijk zullen we weer terecht komen bij de gedichten van Jacques Reiziger. Pas in zijn allerlaatste gedicht onthult de schrijver iets van de diepere oorzaak van zijn gekwelde gemoedstoestand.

Een Hugenoot bouwt een Herenhuis aan de Vliet Buitenplaatsen worden meer dan zomerverblijven

Toen in 1685 het Edict van Nantes werd opgeheven kon Christiaan Huygens niet meer terug naar Frankrijk en kwam hij op Hofwijck wonen. Diezelfde politieke gebeurtenis had echter voor Voorburg nog een ander gevolg: vele Hugenoten vluchtten naar de Nederlanden. Onder hen bevond zich ook de familie Nau die zich uiteindelijk in Voorburg vestigde. Vermoedelijk was de oorspronkelijke Franse naam 'Naudy', maar werd deze al snel 'verhollandst' tot 'Nau'. Op 5 november 1738 koopt Jean Nau aan de Voorburgse Vliet 'een seeckere woonhuysinge ende erve met een hollen Barge (=open hooiberg) op de erve staende en een eygen gangh belend ten oosten een algemeene sloot belend ten zuiden de scheepmakerij'. Aan de heer van De Werve was een jaarlijkse erfpacht verschuldigd van 25 stuivers. Nau was leerlooier en legde op het terrein vele putten aan waarin de koeienhuiden werden gelooit. Toen Jean overleed erfde zijn zoon Abraham Louis,

die hetzelfde beroep had als zijn vader, het huis met de leerlooierij. Abraham Louis liet omstreeks 1793 de bestaande gebouwen afbreken en vervangen door een groot fraai Herenhuis, direct aan de Vliet gelegen, op enige afstand van zijn loopputten. In de strak symmetrische, naar de Vliet gekeerde voorgevel werd een licht uitstekende middenpartij aangebracht, bekroond door een timpaan versierd met guirlandes in de Lodewijk-XVle-stijl. Schuiframen met roedenverdeling, blinden, fraai gesneden deuren en wandstucornamenten onderstreepden de deftige allure. Naast het Huis werd een koetshuis gebouwd. Het geheel werd een waardig onderkomen voor Abraham Louis en Suzanne Rocques, met wie Abraham Louis in 1790 was gehuwd. Twee kleine gedenkstenen aan weerszijde van de hoofddeur aan de Vlietkant, met de initialen ALN - SR en het jaartal 1790 herinneren nog aan dit huwelijksjaar. Of het Huis reeds in die beginjaren 'In de

*Gedenkstenen met de initialen van Abraham Louis Nau en Suzanne Rocques naast de hoofdingang van het Huis.
Foto M.G. Trapman*

Vlietgezicht met 'In de Wereldt is veel Gevaer', Middendorp en Hoeckvliet.

Schildering Ezra Hilverdink
Collectie P.H. Bruijnings Ingenhoses

Wereldt is veel Gevaer' werd genoemd, is niet bekend. Het Huis vormt overigens een aardig voorbeeld van een ontwikkeling waarbij landelijk gelegen Herenhuisen steeds vaker permanent werden bewoond. Veelal bleef daarbij de aanduiding buitenplaats gehandhaafd, zeker als het Huis aangenaam was gelegen in het groen of aan het water met vergezichten over de weilanden. Verder is het Huis met de leerlooierij tegelijk een illustratie van een tweede ontwikkeling. Buitenplaatsen werden regelmatig het middelpunt van ambachtelijke en soortgelijke beroepsactiviteiten. Andere willekeurige voorbeelden in Voorburg zijn het logement in Opwijck, een stoomwasserij op Middenburg, een gasfabriekje bij Middendorp en een bedrijfje voor de fabricage van zeep en parfum op Hoeckvliet.

Het Instituut-Schreuders

Een wanhopige kostschoolhouder komt akelig aan zijn eind

In 1810 overlijdt Abraham Louis, vier jaar later gevolgd door zijn vrouw Suzanne. Beiden worden begraven in de Oude Kerk van Voorburg. Het Huis wordt eigendom van Johannes van Drunen. Na diens overlijden in 1834 gaat het over naar zijn zoon die ook Johannes heet. Inmiddels was het Huis verhuurd aan Bart Schreuders, een kostschoolhouder. In januari 1826 had het 'Departement Voorburg der Maatschappij tot nut van het Algemeen' al een schrijven gericht aan de Voorburgse Gemeenteraad, waarin gewezen werd op de behoefte aan een plaatselijk onderwijsinstituut. Besloten werd 'ten spoedigsten de oprigting van een Dorpskostschool (...) te beproeven.' Op 25 juli 1826 verleent het gemeentebestuur van Voorburg 'admissie aan (...) Barth Schreuders om binnen de Gemeente van Voorburg als kostschoolhouder te mogen fungeren en onderwijs te geven in de Fransche Engelsche en Hoogduitsche talen, het Italiaansch boekhouden, de oude en nieuwe geographie, de algemeene en vaderlandsche geschiedenissen en alle andere vakken van middelbaar onderwijs (...) zullende deszelfs school niet alleen zijn een kostschool zoo voor geheele als halve kost, maar ook daarenboven voor de kinderen van Voorburgs ingezetenen en den omtrek van dien tot eene dagschool verstrekken.' Bart Schreuders, die in Dordrecht woont, verhuist enkele maanden

later met zijn gezin naar Voorburg om in het Huis aan de Vliet zijn kostschool te beginnen. Dat werd de start van een nieuwe, levendige periode voor het oude Herenhuis: een Herenhuis als onderkomen voor drie opeenvolgende onderwijsinstellingen. Toch zal blijken dat er ook in deze periode problemen en slapeloze nachten voorkwamen. Het lijkt wel alsof juist tijdens deze kostschooljaren de sombere gedachten die Christiaan Huygens aan de Vliet had toevertrouwd steeds opnieuw boven water kwamen. Op 21 februari 1836 koopt Bart Schreuders van Dirk van der Voorst een stuk grond aan de westkant naast het door hem gehuurde Huis, met een laantje, een uitpad naar de Herenstraat. Op dat stuk grond stond nog een 'huizinge en loots ingerigt geweest tot eene scheepmakerij'. Die laat hij slopen zodat hij naast zijn kostschool een mooie tuin kon aanleggen. Op 3 september 1843 koopt hij uiteindelijk ook het Huis waarin zijn Instituut is ondergebracht van zijn huurbaas Johannes van Drunen. Verder is over het Instituut-Schreuders niet zo veel bekend, wel dat het uiteindelijk een groot financieel debacle werd. Bart Schreuders moet vele sombere momenten en wanhopige nachten in zijn Huis aan de Vliet hebben gekend. Op 15 oktober 1845 wordt hij dood in de zeeduinen bij Wassenaar aangetroffen. De 's-Gravenhaag-

sche Nieuwsbode van zaterdag 18 oktober meldt het volgende: 'In den namiddag van den 15 dezer heeft zich de heer S., kostschoolhouder te V., tusschen Scheveningen en Wassenaar in de duinen, door middel van een pistoolschot van het leven beroofd. Hij had het pistool tegen den linkerslaap van het hoofd geplaatst en zich zoo de hersenen verbrijzeld. Bij hem lag een tweede geladen pistool, waarvan de haan was overgehaald. Des morgens had de ongelukkige nog eenige oogenblikken op het Badhuis vertoefd en eenige verversching genuttigd. Men heeft reden te vermoeden, dat hij ten ongeveer vier ure zijn noodlottig besluit heeft ten uitvoer gebracht: althans op dat uur is op de hoogte, waar het lijk gevonden is, een schot gehoord. Tegenspoeden schijnen den heer S. tot wanhoop gebracht te hebben. Hij laat eene echtgenoot met zeven kinderen na. (...) Zijn weduwe, Eva de Voogd, laat hij niet alleen met zeven minderjarige kinderen achter maar tevens met een volstrekt failliete boedel. Eva stuurt daarom op 22 april 1846 een circulaire aan de schuldeisers. Daarin geeft zij opening van zaken en stelt een regeling voor in de volgende treffende bewoordingen: 'De droevige gebeurtenis, die mij weduwe heeft gemaakt, en op mijne schouders de zorg voor zeven onmondige kinderen geheel alleen doet drukken, is UEd. bekend. (...) Het is mij thans, door constatering van het actief en passief des boedels, gebleken, dat, hoe ongunstig de boedel zich ook heeft laten aanzien, (...) aan de concurrente

schuldeischers zal kunnen worden uitbetaald 20 pCt hunner schuldvorderingen. (...) Door meer dan gewone belangstelling, welke ik in mijn droevig lot heb mogen onder vinden, en de daaruit geboren hulp van mij toegenegen menschenvrienden, heb ik tot heden de zaak van de kostschool, zonder de belangen der crediteuren te kwetsen, kunnen gaande houden, en zoude ik ook daardoor, bij de overlevering in handen van den eventueel te benoemen Kostschoolhouder, in staat geraken om over zooveel contante penningen te beschikken, als de waarde der roerende en onroerende goederen te zamen bedragen, waardoor ik in de gelegenheid zoude worden gesteld, om het aan de Crediteuren aankomende binnen zeer korte tijd uit te betalen, tegen behoorlijke kwitantie. (...) Ik mag het overbodig achten UEd. te doen opmerken, dat alleen door medewerking mijner Crediteuren, het hiervoren vermeld resultaat kan worden verkregen, vermits tegenwerking of niet toetreding tot dit plan, zowel voor mij, als voor hun Ed. in het algemeen de verderfelijkste gevolgen zoude hebben (...), den publieken verkoop van roerend en onroerend goed, stellig bij mindere uitkering, nog bovendien het niet onbelangrijk nadeel te weeg brengen, dat het tijdstip der afdoening des boedels als verre verwijderd te beschouwen ware (...)'.

Dr. Petrus de Raadt, instituteur.
Visitekaartfoto, 19e eeuw
Iconografisch Bureau Den Haag

Een befaamd pedagoog redt de failliete boedel van een weduwe Spelenderwijs leren op een kostschool

De circulaire van Eva de Voogd treft het beoogde doel. De regeling wordt door de schuldeisers geaccepteerd. Bovendien wordt er een passende koper voor het Huis en de daarbij behorende roerende zaken gevonden. Die koper is Dr. Petrus de Raadt, 'instituteur wonende op den huize Noorthey'. De koopacte van 29 mei 1846 geeft als omschrijving van het Huis: 'Een huis ingerigt tot eene kostschool met het daamevens gelegen erf en speelplaats, mitsgaders ten westen daarvan gelegen tuin met een laantje en poort uitkomende aan de Heerenstraat, staande en gelegen aan het einde der kleine laan in de gemeente Voorburg (...)'. Dr. Petrus de Raadt was geen onbekende in onderwijsland. Hij was een gerenommeerd pedagoog die sinds 1820 op de buitenplaats Noorthey te Veur (tegenwoordig Leidschendam) zijn befaamde kostschool leidde. De Raadt legde zijn ideeën vast in diverse geschriften die bewaard zijn gebleven. Voor zijn leerlingen hanteerde hij een strakke dagindeling. 'Opstaan 6 uur, des zomers wat vroeger, des winters wat later. Een half uur later ontbijt met morgengebed en bijbellezing. Om 7 uur beginnen de lessen tot 9 uur. Dan een uur spelen. Van 10 tot 12 uur twee lessen, 12 uur middagmaal gevolgd door een speeltijd tot 2 uur. Daarna wederom twee lessen tot 4 uur, wanneer de theetafel begint. Vervolgens speeltijd tot

5 uur, dan 3 lessen tot 8 uur, wanneer de avondmaaltijd plaats heeft. De jongsten gaan dan spoedig ter ruste. De ouderen maken wat huiswerk. Een gedeelte gaat om half tien naar bed, en de oudsten volgen om half elf. — Voor 5 dagen van de week is deze verdeling van den dag dezelfde. — Zaterdags van 10 - 12 uur wordt besteed aan correspondentie, die volstrekt vrij is. (...)'. Op zondag werd de 'openbare godsdienst-oefening' bijgewoond. In de Franse Kerk te Voorburg hadden de kostschoolleerlingen en hun begeleiders hun eigen banken. Links vooraan waren de zitplaatsen voor Instituut-Noorthey, rechts vooraan waren de banken voor het Instituut van Voorburg. Bij De Raadt kwamen prijzen of

beloningen niet voor, straffen werden vrijwel niet toegepast. Wanneer aan de volgende vijf voorwaarden werd voldaan was dat volgens De Raadt ook niet nodig:

'1e Alles is voorgeschreven en geschiedt op de minuut af.

2e Er moet worden gezorgd voor uitspanning. De speelluren zijn eerder menigvuldig dan lang.

3e Nimmer is een kind zonder bezigheid.

4e De omgang van jonge lieden onderling en met onderwijzers moet van dien aard wezen, dat hij leidt tot volgzzaamheid, tot opgeruimdheid en tot wederkeerige welwillendheid.

5e Het huis moet voldoen aan de eischen die aan een opvoedingsgesticht gesteld mogen worden.'

Het Instituut-Bruijnings Ingenhoes

Een dubbele naam voor het Huis en voor de kostschoolhouder

Zo waren de 'verblijven der dienstboden en al wat tot het huishoudelijke behoort' afgescheiden van de ruimtes bedoeld voor de onderwijzers en de leerlingen. De gebouwen dienden verder 'eene vrije en onbelemmerde ligging' te hebben, 'recht geschikt tot verblijf van een levendig, vroolijk, dikwijls luidruchtig gezelschap.' In het spel zag De Raadt een 'grootte opvoedkundige kracht'. Daarom moest bij de school een goed voorziene gymnastiekzaal en een ruime speelplaats aanwezig zijn. 'Daar werd gespeeld met de bal, met den hoepel, daar was een kegelbaan, (...) daar werd stelten geloopt en steltengevechten gehouden en eindelijk waren er gymnastische werktuigen, waaraan allerlei acrobatische toeren werden verricht.'

Omdat Petrus de Raadt zijn handen vol had aan zijn Instituut-Noorthey wilde hij niet de dagelijkse leiding van een tweede kostschool op zich nemen. Als kostschoolhouder voor het Instituut te Voorburg werd daarom op 19 mei 1846 benoemd Christoffel Willem Bruijnings Ingenhoes, die reeds sedert 1839 onderwijzer was aan het Instituut-Schreuders. Direct na de dood van Bart Schreuders was Christoffel Willem al met de tijdelijke waarneming belast. Op 8 april 1846 schrijft hij een sollicitatiebrief met onder andere de volgende zin: 'Dat hij suppliant, zoo in deszelfs eigen belang, als in het belang van de diep ongelukkige weduwe en zeven hulpbehoevende kinderen van den overleden kostschoolhouder

Schreuders gaarne die tijdelijke waarneming zag vervangen door eene definitieve aanstelling als kostschoolhouder (...)'. En zo geschiedde. Op 29 mei 1846, kort nadat Petrus de Raadt via notaris Zegwaard het Huis aan de Vliet had gekocht van de weduwe Schreuders, tekende Christoffel Willem bij dezelfde notaris een acte waarbij hij als nieuwe kostschoolhouder alle 'inschulden' (=vorderingen) overnam van de oude kostschool van wijlen Bart Schreuders. De nog jonge, 29 jaar oude, Christoffel Willem wist in korte tijd van de kostschool 'eene gunstig bekende inrichting van opvoeding en onderwijs' te maken met als leerlingen 'vele jongelui van goeden huize en aristocratische families'. Ongetwijfeld heeft hij daarbij kunnen profiteren van de betrokkenheid van De Raadt en zijn onderwijskundige gedachten. Ook financieel verliep alles positief zodat Christoffel Willem op 31 maart 1851 het Huis aan de Vliet kon kopen van Petrus de Raadt. Petrus had op dat moment zijn handen vol aan een voor hem bijzonder eervol gebeuren: de zoon van koning Willem III werd ingeschreven als leerling van Noorthey. Het is overigens gedurende de periode Bruijnings Ingenhoes dat de naam 'In de Wereldt is veel Gevaer' wordt vermeld voor het Huis waarin de kostschool is gevestigd. Zo tekende P.J. Lutgers omstreeks 1855 in de omgeving van Den

Christoffel Willem Bruijnings Ingenhoes en zijn echtgenote Catharina Hendrica van der Veen.

*Schilderingen anoniem, 19e eeuw
Collectie P.H. Bruijnings Ingenhoes*

**Pieter Hendrik Bruijnings
Ingenhoes en Johanna
Willemina van der Veen.**

*Foto's in zwart-wit, 19e eeuw
Collectie P.H. Bruijnings Ingenhoes*

**Voorburg Instituut.
Links naast 'In de Wereldt is
veel Gevaer' staat 'villa
Johanna' het huis dat Bruijnings
Ingenhoes in 1896 voor zijn
gezin liet bouwen.**

*Ansichtkaart, begin 20e eeuw
Collectie auteur*

Haag en Leiden vele buitenplaatsen waaronder ook het 'Instituut te Voorburg'. In de daarbijgevoegde 'geschiedkundige aantekeningen' schrijft W.J.Hofdijk over dit Instituut: 'als buitenplaats Er is veel gevaar in de wereld genoemd, is het eene gunstig bekende inrichting van opvoeding en onderwijs, en behoort den Heer Bruynings Ingenhoes.' Die naam past overigens goed in de traditie om buitenplaatsen een naam te geven met een dubbele betekenis. Hofwijck is daar natuurlijk een bekend voorbeeld van. Waren het wellicht enkele dichtregels van Constantijn Huygens over de grote vaardrukte op de Vliet die inspireerden tot de naam 'In de wereldt is veel Gevaer'? In ieder geval is die naam voor een kostschool zeer toepasselijk. Immers een goede kostschool zal zijn leerlingen wijzen op de vele gevaren des levens. Dat de waarschuwingen in die naam vervat terecht

zijn, blijkt mede uit de juistheid van de tweede betekenis van diezelfde naam. Want dat er op de Vliet en ook in de rest van de wereld veel wordt gevaren, hebben al die leerlingen in de kostschool vrijwel dagelijks met eigen ogen kunnen zien. Een aardige bijzonderheid bij dit spel van 'dubbele' namen is overigens de naam van de kostschoolhouder zelf. Want de achternaam had hij in feite zichzelf toebedeeld. Om dat duidelijk te maken volgen hier nu eerst enkele feiten uit de historie van de familie Ingenhoes. Christoffel Willem Bruijnings Ingenhoes werd in 1817 geboren als zoon van Jan Ingenhoes en Gerritje Bruijnings. Zoals in die tijd wel meer voorkwam, kreeg de pasgeborene drie voornamen waaronder de achternaam van de moeder. Hij werd dus genoemd Christoffel Willem Bruijnings. Vervolgens werd later de laatste voornaam toegevoegd aan de achternaam, waarbij tenslotte vrijwel ongemerkt bij de oorspronkelijke achternaam de t werd weggelaten, omdat 'hoes' nu eenmaal aardiger klinkt dan 'hoest'. Zo ontstond de naam Bruijnings Ingenhoes, een naam die veel beter paste bij de deftige status van instituteur. Christoffel Willem kreeg vier kinderen, waaronder Pieter Hendrik die in 1850 werd geboren in het woongedeelte bij de kostschool. In de hal van het Instituut werd op 30 april 1863 een gedenksteen ingemetseld met de initialen van Pieter Hendrik, '12 jaren oud' en die van zijn

oudere broer Jan Adrianus Gerardus '14 jaren oud'. In 1877 volgde deze Pieter Hendrik, die inmiddels zijn doctorstitel had behaald, zijn vader op als kostschoolhouder. Het verslag van het Middelbaar Onderwijs te Voorburg over 1894 vermeldt dat aan de kostschool van de heer Dr.P.H. Bruijnings Ingenhoes zowel lager als middelbaar onderwijs wordt gegeven. Het aantal leerlingen bedroeg 60, waarvan 45 kostleerlingen. Het onderwijs wordt gegeven door Dr. Bruijnings Ingenhoes (natuurwetenschappen), Messchaert (wiskunde), V.d. Esch (Duits), Bethe (Frans), Kok (geschiedenis, aardrijkskunde en staatsinrichting), Van Wettem (Engels, vaderlandse geschiedenis en Nederlands), Bijleveld (Nederlands en aardrijkskunde), Wieringa

(rekenen en algebra), Hack (boekhouden), Gisolf (gymnastiek) en Laarman (tekenen). Pieter Hendrik laat in 1896 in de tuin naast zijn Huis met de kostschool, aan het einde van de Voorhofstraat, een apart huis bouwen, waarin hij zelf wil gaan wonen. Zijn vader was toen al eerder verhuisd naar het pand Herenstraat 104, dichtbij de kostschool gelegen op de hoek van de Kleine Laan en de Herenstraat. Daar overleed Christoffel Willem op 5 augustus 1896. De Kleine Laan was toen inmiddels, sinds 1885, omgedoopt in Schoolstraat. Dat was een eerbetoon aan de school aan het einde van die straat, de kostschool 'In de Wereldt is veel Gevaer' die dankzij Christoffel Willem zo bekend was geworden.

Het Instituut-Reiziger Een abrupt eind voor de laatste kostschool

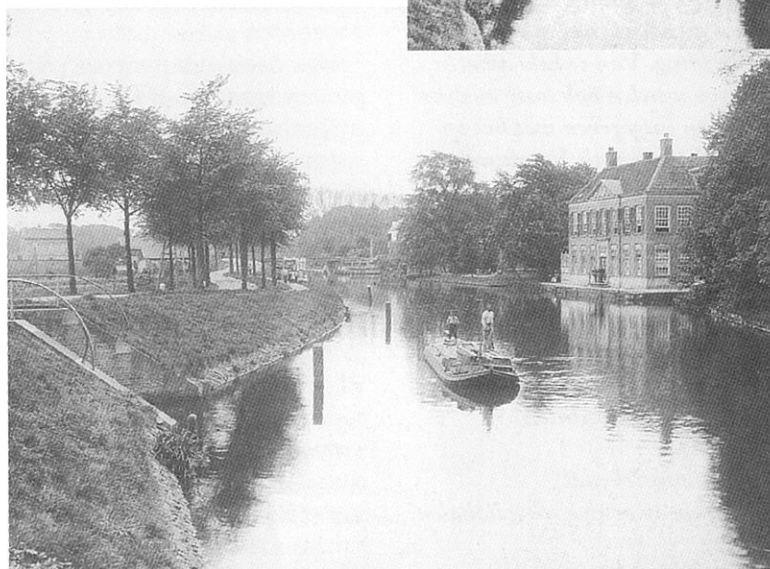
Aan het begin van onze 20e eeuw raken kostscholen op hun retour. Ook voor het Instituut-Bruijnings Ingenhoves lijken de hoogtijdagen definitief voorbij. Pieter Hendrik besluit de kostschool vaarwel te zeggen en zich volledig terug te trekken in zijn nieuwe woning naast de kostschool. Toch betekent dit nog niet het einde van het onderwijs aan de Vliet. Er komt uitstel van executie dankzij Jacobus Anne Hendrikus Reiziger, een instituteur aan wie Pieter Hendrik zijn gebouw verhuurt. Het Voorburgsch Nieuws- en Advertentieblad van 16 januari 1904 geeft daarover het volgende bericht: 'Wij constateeren met groote ingenomenheid het feit, dat de quaestie van het Jongheeren-Instituut alhier thans tot eene volledige oplossing is gekomen. De heer J.A.H. Reiziger heeft zich sedert 1 Januari definitief belast met de leiding van deze inrichting van opvoeding en onderwijs, die voortaan den naam zal dragen van Instituut-Reiziger, Huize De Vliet, internaat en externaat. Aan de hand van sprekende feiten durven wij Voorburg geluk te wenschen met dezen loop der zaken en zulks zeker in de eerste plaats op grond van de wetenschap, dat het streven van den heer Reiziger zal zijn de geestelijke en moreele belangen der aan zijn zorg toevertrouwde jongelui te vereenigen en op het geheele wezen van het Instituut den stempel te drukken van goeden toon en beschaving. (...) Na een eervolle

loopbaan bij het onderwijs zoo in Nederland als in West-Indië, waar hij door zijne humaniteit, zijn' takt en zijne groote paedagogische gaven als mensch en opvoeder hoog in eere stond en algemeen bemind was, (...) is hij thans in ons midden gekomen (...). Moge hij weldra in ons midden die vrienden terugvinden, die hem in het verre Suriname zoo noode missen.' Reiziger heeft grootse plannen en een vooruitziende blik. Zo bericht de Voorburgse pers op 4 juni 1904: 'Naar wij uit goede bron vernemen, is er zeer ernstig sprake van dat de heer J.A.H. Reiziger, directeur van het Instituut, huize De Vliet alhier, aan zijne inrichting van opvoeding en onderwijs in dien zin een uitbreiding wenscht te geven, dat met den nieuwen cursus onder de leervakken ook zal worden opgenomen het onderwijs in de oude

Instituut-Reiziger, Huize de Vliet.

Van deze foto uit het begin van de 20e eeuw werd ook een ansichtkaart gemaakt.

*Foto collectie Gemeentearchief Voorburg
Ansichtkaart collectie auteur*

Zeven van de elf uitscheurbare kaarten uit het ansichtkaartenboekje dat door Reiziger werd uitgegeven. Aan de achterzijde staat de omschrijving van de afbeelding. Van enkele afbeeldingen werden ook losse ansichtkaarten uitgegeven met het opschrift: 'Groet uit Voorburg – Instituut Reiziger. Huize de Vliet.'

Collectie Gemeentearchief Voorburg

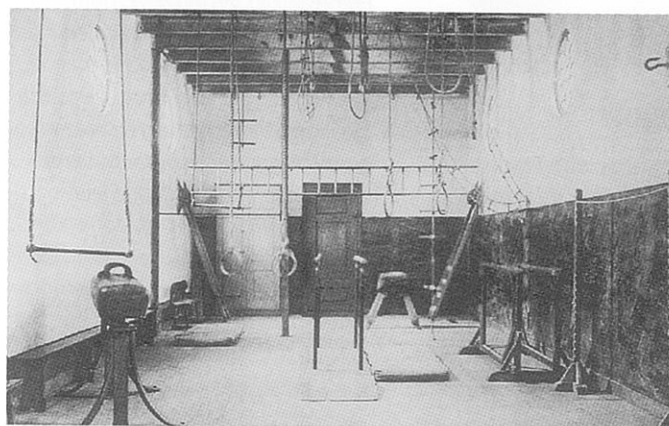
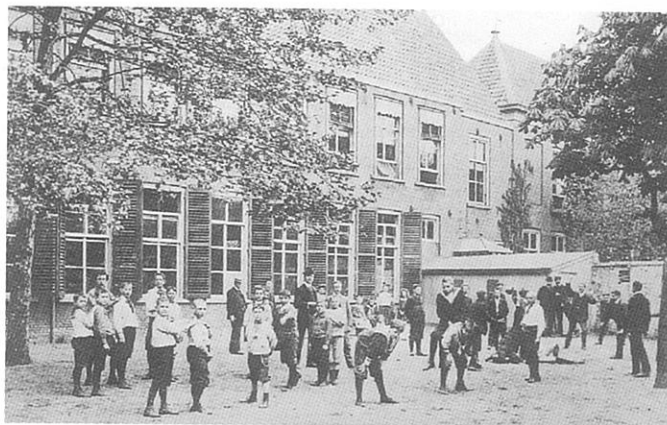
- 1 'Entree'
- 2 'Ontvangkamer'
- 3 'Een boekje der speelplaats'
- 4 'Eene der slaapzalen'
- 5 'Eetzaal'
- 6 'Gymnastiekzaal'
- 7 'Kijkje op eenige schoollokalen'

talen c.a., zoodat daardoor deze inrichting mede een gymasiaal karakter zal dragen. In verband met het feit, dat zoovele jeugdige aspiranten op het gymnasium te 's-Gravenhage niet geplaatst kunnen worden en hun toevlucht moeten zoeken tot gymnasia in de verder afgelegen gemeenten, als Schiedam, Delft en Gouda, juichen wij dit voornemen van den heer Reiziger van harte toe, zoo om den korten afstand waarop Voorburg van Den

Haag ligt, als met het oog op de toekomststad, die eenmaal de Bezuidenhoutsche wijk met Voorburg zal vereenigen.'

Reiziger heeft een goed gevoel voor 'public relations'. Dat was ook hard nodig want de concurrentie werd nijpend. Hij geeft een fraaie prospectus uit waarin hij in goedgekozen bewoordingen zijn Instituut aanprijst. Zo schrijft hij onder andere: 'Het Instituut-Reiziger heeft eene fraaie en gezonde ligging en voldoet aan alle eischen, die de hygiëne in onze dagen aan eene Inrichting als deze stelt. De schoollokalen, alsmede de overige vertrekken ten behoeve van de jongelieden, zijn ruim en frisch. (...) Achter de schoollokalen bevindt zich een ruime speeltuin, geschikt voor de meeste openluchtspelen. Schoollokalen en eetzaal hebben centrale verwarming. Spelen en wandelingen onderbreken op doelmatige wijze de lesuren en den studietijd.' Over het doel van de Inrichting laat hij de ouders niet in

het ongewisse: 'De Inrichting heeft ten doel, jongelieden uit den beschaafden stand eene degelijke,

wetenschappelijke opvoeding te geven. Aan karaktervorming wordt veel zorg besteed, terwijl door gepaste uitspanning naast eene geregelde, gezonde leefwijze de zedelijke en lichamelijke ontwikkeling wordt bevorderd.' Wat het onderwijs zelf betreft: 'Degelijke leerkrachten staan den directeur ter zijde. Het onderwijs omvat voor de aanvangsklassen de vakken van het Lager Onderwijs. Voor de hogere klassen, die van het Meer Uitge-

2

1

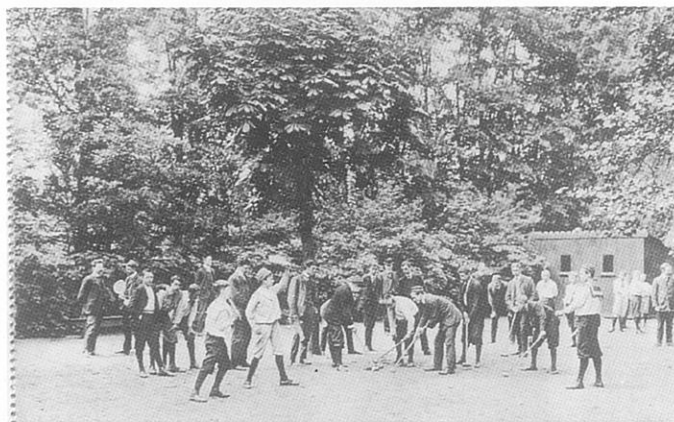
6

5

3 breid Lager- en Middelbaar Onderwijs.' Er wordt een uitgebreide opsomming gegeven van de 24

wordt verstrekt in een daarvoor ingericht gebouw op het terrein van het Instituut.' Verder blijkt het

Instituut flexibel: 'Het godsdienst-onderwijs wordt geregeld in overleg met ouders of voogden.' Vakanties zijn er ook: 'Elk schooljaar loopt van den 1 en September tot den 31 en Augustus. Er zijn jaarlijks drie vakanties: de Zomervacantie ongeveer zeven weken; de Kerstvacantie ongeveer twee weken; de Paaschvacantie ongeveer

twee weken.' Dat het aantal leerlingen blijkbaar niet zo groot was, wordt door Reiziger positief vertaald: 'Sedert de opening van het Instituut slaagden nagenoeg alle kandidaten in hunne examens. Tot een gunstigen uitslag werken zeker mede het beperkt aantal leerlingen in elke klasse, waardoor aan elken leerling veel zorg kan besteed worden (...)'. Het kost- en leergeld bedraagt voor leerlingen tot 12 jaar f800 per jaar, van 12 - 14 jaar f900 en boven 14 jaar f1000. 'Voor bewassing, onderhoud van lijfgoed en wekelijksch gebruik van een bad wordt f10,- per kwartaal in rekening gebracht. (...) Lessen in muziek, dansen en schermen, zoo deze worden verlangd, worden afzonderlijk in rekening gebracht.' Overigens is aan de Inrichting ook een beperkt externaat verbonden, terwijl er tevens gelegenheid bestaat tot plaatsing van halve-kostleerlingen. Naast de prospectus geeft Reiziger ook een uitnodigend pamflet uit en een

4 vakken die onderwezen worden. Naast de bekende vakken worden genoemd lezen, schoonschrijven, trigonometrie, plant- en dierkunde, handelscorrespondentie en zingen. Ook Latijn en Grieks komen voor in de opsomming. De prospectus laat niet na te benadrukken hoe goed de school geoutilleerd is: 'De lessen in Natuur- en Scheikunde worden in het laboratorium van de Inrichting gegeven. Het Gymnastiekonderwijs

Jacobus Anne Hendrikus Reiziger, instituteur.

*Foto in zwart-wit, 20e eeuw
Collectie Gemeentearchief Voorburg*

mooi boekje met uitscheurbare ansichtkaarten. Deze geven een fraaie indruk van het exterieur en het interieur van het Instituut-Reiziger. Een hedendaags professioneel reclamebureau had hem dat niet kunnen verbeteren.

Jacobus Reiziger woonde, net als zijn voorgangers-kostschoolhouders, met zijn gezin in het grote Huis, het voorgedeelte van het Instituut direct aan de Vliet. Hij had een zoon Jacobus Nicolaas, die in 1889 te Parimaribo was geboren. De nog jonge Jacobus

Nicolaas schreef in het oude Huis aan de Vliet vele melancholieke gedichten vol onvervuld verlangen, in de geest van Jacques Perk. Was het toeval dat hij zichzelf ook Jacques noemde? Die gedichten zullen aan het eind van dit verhaal nog ter sprake komen.

Voor dit moment is vermeldenswaard dat we aan Jacques ook een unieke, mooi ingekleurde plattegrond van het Instituut danken. Jacques tekende daarin de indeling van zowel 'het benedenhuis' als van 'het bovenhuis'. Daardoor weten we ook nu nog waar de schoollokalen, het laboratorium, het gymnastieklokaal, de eetzaal, de leraarskamer en de recreatiezaal lagen. Ook de slaapzalen voor de jongens en de leraars staan aangegeven, evenals de linnenkamer, strijkkamer, badkamer, keuken, provisiekamer en diverse ruimtes voor de directeur en zijn gezin. De tuin, de speelplaats, bosschages, poorten en een bruggetje completeren het geheel. Zelfs de centrale verwarming is met stippellijnen ingetekend. Eerlijkheidshalve moet wel vermeld worden dat Jacques beter kon dichten dan tekenen, want de situering volgens zijn tekening is 'meetkundig' niet exact. Het gymnastieklokaal bijvoorbeeld, dat in het oude koetshuis was ondergebracht, lag in werkelijkheid veel meer naar links, dicht bij het voorhuis. Op de tekening van het benedenhuis is dat ook met enkele lijnen schetsmatig aangegeven. Als aanduiding van de hoofdindeling blijft het

echter zonder meer een kostbaar document.

Een enkele keer moet directeur Reiziger in actie komen om de rust en de veiligheid van zijn Instituut te waarborgen. Zo verschijnt hij in 1904 op een openbare zitting te Voorburg om bezwaar te maken tegen een verzoek van G.F. Budde. Budde wilde in de Voorhofstraat een houtzagerij oprichten, met een elektrische cirkel- en lintzaag. Reiziger maakt daartegen bezwaar omdat die zagerij te dicht bij zijn laboratorium en een schoollokaal zou komen te staan, zodat onaanvaardbare overlast zou ontstaan. Reiziger krijgt gelijk. De Hinderwetvergunning wordt niet verleend. Over een andere kwestie schrijft Reiziger op 14 mei 1906 aan Burgemeester en Wethouders van Voorburg: 'Bij de reorganisatie van de openbare verlichting in Uwe Gemeente heeft de verlichting, sedert lange jaren door U aan de poort van het Instituut aangebracht en bekostigd, opgehouden. Ondergetekende, hoewel slechts ten dele bekend met de redenen welke Uw College tot dien maatregelen hebben geleid, begrijpt ten volle, dat daarvoor deugdelijke gronden aanwezig zijn geweest. Toch durft hij met vrijmoedigheid Uw College naderen met het dringend verzoek op dezen rigouzeus maatregelen te willen terugkomen. De verlichting in de Schoolstraat is thans op avonden als de maan geen licht geeft, van dien aard, dat het gedeelte dezer straat, hetwelk toegang verleent tot den hoofdingang van

Omslag boekenlijst, met fraaie art-nouveau versieringen.
Collectie Gemeentearchief Voorburg

het gebouw en waarlangs tot zeer laat in den avond elken dag velen zich hebben te begeven, nagenoeg geheel in duisternis is gehuld, zoodat naar de meening van ondergeteekende een ongeluk te eenigen tijd niet zal uitblijven. Door een persoonlijk onderzoek op een donkeren avond kan Uw College zich gemakkelijk van de al dan niet gegrondheid dezer meening overtuigen. Ondergeteekende vernam, dat eene der redenen, die aanleiding gaven tot het niet-aanbrengen van elektrisch licht, zou gelegen zijn in het feit, dat dit licht, door de Gemeente aangelegd en bekostigd, zich zou bevinden op particulier terrein. Ondergeteekende meent, dat er tegen dit argument, waar in dezen particulier- en gemeentebelang zoo in eenen grijpen, wel het een en ander in tegengestelden zin ware aan te voeren. Maar afgezien hiervan, wil het ondergeteekende voorkomen, dat dit bezwaar gemak-

kelijk ware te ondervangen, als het Uw College zou kunnen behagen, bij inwilliging van mijn verzoek, het nieuwe licht niet in de poort, maar aan of voor het hek (dus op gemeentegrond) van het Instituut aan te brengen. Vertrouwende, dat in dezen zijn beroep op de welwillendheid van Uw College niet te vergeefs zal wezen, heeft hij met hoogachting de eer te zijn, van Uw College, de dienstw. dienaar, J.A.H. Reiziger'.

In 1909 valt, volkomen onverwacht, definitief het doek voor de kostschool in Huize De Vliet. Alle ouders en voogden van de leerlingen van het Instituut-Reiziger ontvangen een brief gedateerd 19 augustus 1909. Reiziger schrijft daarin het volgende: 'Ondergeteekende heeft de eer, te Uwer kennis te brengen, dat hij zijne Inrichting voor opvoeding en onderwijs met den nieuwen cursus niet zal heropenen. Hoewel dit

besluit hem leed doet, acht hij zich niet verantwoord, met het oog op zijne gezondheid, de vele beslommeringen, die zijn veelomvattende en verantwoordelijke werkkring met zich brengt, voor een nieuw schooljaar op zich te nemen. Wilt deze mededeling het gevolg is van een dezer dagen gehouden medisch consult, was het ondergeteekende niet mogelijk, van dit besluit eerder kennis te geven. Erkentelijk voor het hem geschonken vertrouwen, tekent hij zich met de meeste hoogachting, J.A.H. Reiziger'. Het gezin Reiziger verhuist op 29 november 1909 naar Den Haag.

In 1911 verkoopt Pieter Hendrik Bruijnings Ingenhoves het Huis 'In de Wereldt is veel Gevaer' aan Friedrich Wilhelm Christiaan Waldeck. Die krijgt op 27 april 1911 vergunning om in het Huis

Het gezin Reiziger, naast 'In de Wereldt is veel Gevaer'.

De kostschoolhouder en zijn vrouw zitten bij het tafeltje. Achter hen staat zoon Jacobus Nicolaas (Jacques). Op de achtergrond ligt het bruggetje naar de tuin naast het Huis.

Foto in zwaart-wit, begin 20e eeuw
Collectie Gemeentearchief Voorburg

INSTITUUT-REIZIGER.

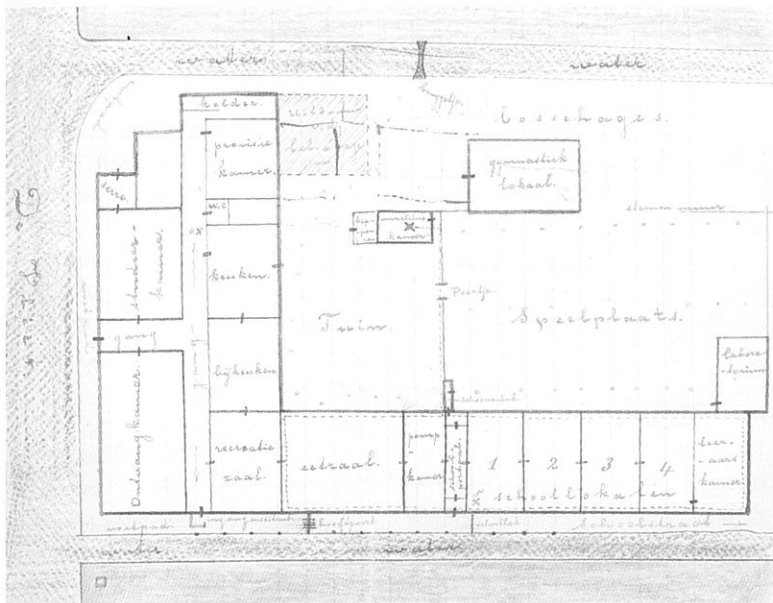
Huize „De Vliet“, Voorburg (bij den Haag).

Aan ouders en voogden wordt verzocht hunnen zonen of pupillen de volgende uitrusting mede te geven bij hunne komst op het instituut.

- 6 stuks flanelen Hemden (desgewenscht).
- 6 „ Daghemden.
- 6 „ Nachthemden.
- 6 „ Borstrokken (desgewenscht).
- 6 „ Onderbroeken.
- 6 Overhemden of halve hemdjes.
- 6 Paar manchetten.
- 8 Boorden.
- 24 Zakdoeken.
- 12 Paar kousen.
- 2 Costuums voor school.
- 1 Costuum voor de wandeling (desgewenscht).
- 1 „ voor best.
- 1 Hoed
- 1 Pet of mutsje voor de speelplaats.
- 3 Paar laarzen.
- 1 „ Pantoffels.
- 1 Groote koffer.
- 1 Handkoffer.
- 1 Kapdoos met toebehooren.

Met beleefd verzoek alles duidelijk te merken.

DE DIRECTEUR,
J. A. H. REIZIGER.

'een wasserherij met stoommachin-
ne' te beginnen. Drie generaties
Waldeck zouden die 'wasserherij'
62 jaar lang blijven beheren. Het
is echter niet bij die wasserherij ge-
bleven. Tijdens deze periode blijkt
in het voorhuis van 'In de
Wereldt is veel Gevaer', in de
jaren na de Tweede Wereld-
oorlog, een spiritisch genootschap
te huizen. De geruchten maken
van het oude Huis dan al snel een
echt spookhuis waarin geesten
worden opgeroepen in een duis-
tere kamer van het bovenhuis.
Het zijn geruchten die zelfs de
landelijke pers halen en die, mede
gelet op ooggetuigenverklaringen,
zeker een grond van waarheid
bevatten. Maar al deze gebeurte-
nissen horen niet thuis in dit ver-
haal, dat zich moet beperken tot
de jaren van de kostschool. Toch
was er ook in de jaren van de
laatste kostschool al sprake van
een 'spiritistische seance' in het
oude Huis aan de Vliet. Dat was
in 1906. Maar dat speelde zich
toen alleen nog maar af in de
geest van een jonge dichter die
woonde 'In de Wereldt is veel
Gevaer'. Zo komen we, zoals
beloofd, tenslotte toch weer
terug bij Jacques Reiziger, de
jeugdige poëet in het Instituut van
zijn vader. De in fraai handschrift
geschreven dichtregels draagt hij
op '*aan die edele, vreemde zielen,
die mij deze verzen inspireerden*'.
Een zekere gevoeligheid voor het
spiritisme blijkt uit een van die
verzen die hij dicht in zijn ouder-
lijke huis aan de Vliet. Dat gedicht
krijgt als titel 'Spiritistische séance',
en bevat de volgende regels:

*Mij komt nu stilte tot gedenken
nooden
En eenzaamheid, die dan haar
wondren toont,
Door gouden aureolen-glans
omkroond
Aanschouw ik hen, wier geesten
eenmaal vloden.*

Voorburg, 15de v/d Grasmaand, '06

De gedichten van Jacques Melancholie als tijdgeest

Jacques Reiziger was 16 jaar toen hij zijn eerste gedichten in Voorburg schreef. De fluisteringen in het grote Huis van zijn vader met de hoge plafonds, de krakende balken, de duistere nissen en de klapperende luiken, zullen hem extra ontvankelijk gemaakt hebben voor de vreemde zielen die hem inspireerden. En natuurlijk was er steeds het geheimzinnig ruisende water van de Vliet dat in vele dichtregels uit zijn pen vloeide, als een eeuwige stroom weemoed over het blijkbaar onbereikbare. Jacques Reiziger was, met veel van zijn tijdgenoten, duidelijk in de ban van de dichtkunst van de jonggestorven Jacques Perk en van Willem Kloos. Die dichters werden 'de tachtigers' genoemd, naar de periode, eind vorige eeuw, waarin ze hun belangrijkste dichtwerken voortbrachten. Hun dichtregels staan vol van on vervuld verlangen, gevangen in natuurbeelden die de treurnis over de onbereikbare geliefde vertolken. In 1906, in de 'Bloeimaand', draagt Jacques Reiziger een gedicht op aan zijn idool, getiteld 'Aan Jacques Perk'. Daarin staat het

volgende couplet:

*Zoo heeft Uw blijvend woord, dat
op mij woog
Een sprankel ziele schoonheid laten
gloeien
In mijn gemoed, zoo hoog, zoo stil
verrukt,
Tot het een bloem werd, die naar U
ging bloeien.*

Ook in veel van zijn andere gedichten roept Jacques Reiziger de natuur te hulp om zijn emoties en vooral zijn droefenis te weer spiegelen. Daarbij speelt de Vliet een hoofdrol. Dat geheimzinnig kabbelende water blijkt, volgens

een van zijn gedichten uit 1905, troost te bieden bij de vele sombere spookgedachten. De Vliet als medium voor een bede aan God:

*–De Vliet–
Hoe vaak zag jij met reine oogen
Mijn vurig, levend harte-bloed,
En voelde in 't water mijnen gloed,
Vol zonneschijn en vol mededoogen*

*Jij, blanke en door maan-beglans-
den Vliet,
Die door de weide vloeit bij duister,
Vanwaar d' onzichtbre macht en
luister,
Die mij ontlokken doet een zangrig
avondlied'.*

*En als ik somber ben geweest,
Uit on-bekenden reden;
En als ik kampte met heel de Aard',
Of met, ten onrecht, goede zeden,
Of met 't onvermijdelijk Lot:
Dan, ruischelend water van
den Vliet,
Was jij mijn ziele-bede,
Die ik eenzaam op-zond tot
den grooten God!*

Voorburg, 15de v/d Wijnmaand, '05.

Zondagavond.

Twee jaar later doet de eeuwig voortkabbelende Vliet weemoedig denken aan verleden en vergankelijkheid:

*Het Jongenheeren Instituut.
Boven de voordeur is de naam
J.A.H. Reiziger geschilderd.
Daarboven staat in grotere
letters Instituut en direct onder
het timpaan Huize de Vliet.
Aardige details zijn verder het
klompenhok bij de zij-ingang
met daarnaast een muur-
lantaarn.*

*Ansichtkaart, begin 20e eeuw
Collectie auteur*

–Langs de Vaart–

*Een stille bedevaart heb ik gedaan
Naar d' ouden vliet, beplant met
lindeboomen,*

*Waaronder grauwt het pad der
schaduw-laan,*

*Waarin zoo vaak ik dwepend liep
te droomen.*

(...)

*De jonge zon, als levend-goud
amphoor,*

*Deed in cadans, lichtsprankels
mededeinen*

*Tot ginder aan dien hoog-gebonden
vonder,*

*Waarbij de kabbeling-in-ochtend-
gloor,*

*Gelijk de Tijd voor mijn oog ging
verdwijnen,*

*Die mij nog leek, als toen, een
eeuwig wonder.*

Voorburg, 22 Louwmnd, '07

In het laatste jeugdgedicht dat van Jacques bewaard is gebleven, onthult hij iets over de oorzaak van zijn lijden en zijn sombere stemmingen. De lezer weet dan inmiddels, dankzij enkele voorafgaande verzen, van het smartelijk verlangen van Jacques naar zijn liefste Anna, ook wel aangeduid als A.V. Maar dat verlangen

lijkt zich steeds meer te verstricken in een liefde zonder hoop. Juist als zij dichterbij komt, raakt hij verder weg. Immers, was hem van oudsher niet ingeprent dat lijfelijke plezier met de geliefde niet echt goed was? Sterker nog, het was zondig, en vroeg om boetedoening. Zo staat het in het laatste gedicht. Het schuldige woord 'wellust' in de titel klinkt als een schuldbekentenis vooraf voor gevoelens die tegenwoordig als prettig mogen worden ervaren. Zo maakt een dubbele moraal van verlangen somberheid. De datum vermeldt 18 febr 1910.

*De Vliet met Instituut-Reiziger.
Bij de hoofdingang staan de
directeur en vermoedelijk zijn
zoon Jacques. Links van het
Huis bevindt zich de echtgenote
van de directeur.*

Foto in zwart-wit

Collectie Gemeentearchief Voorburg

—Aan den Wellust—
 (...) Zij hebben met de braafheid
 verstopperij gespeeld,
 Geheime, kleine lusten
 te vaak wellicht geteeld...
 Maar, ach, het is zo heerlijk
 te lieven en te zijn
 Geliefkoosd en vertroeteld
 door een lief meis'ken mijn!
 Al duurt dan ook zoo 'n stonde,
 zoo 'n ijdel uurtje, kort,
 Dan wil ik steeds gedenken,
 dat echte liefd' ook dort,
 Dat al wat lief heeft lijden,
 ja schriklijk lijden, moet,
 Niet minder dan een zondaar,
 die voor zijn zonden boet.
 O, Wellust, dartle Wellust,
 wil je nog meer van mij?
 Nog meer dan: Lustig weezen en --
 boete doen daarbij?

De tijd leerde dat Anna, het 'lief meis'ken mijn' voorgoed op onbereikbare afstand zou blijven. Jacques trouwt uiteindelijk met Maartje Heel. Het dichten stopt. Kinderen krijgen ze niet en hun huwelijk strandt. Na de scheiding hertrouwt Jacques met Leonora Josefine Verweij. Ook dit huwelijk blijft kinderloos. Jacques overlijdt op 26 januari 1968. Hij wordt begraven op Eik en Duinen. Zijn eigen grafschrift had hij al jaren daarvoor geschreven. Met dat grafschrift eindigt dit verhaal. Het spreekt over de uiteindelijk rust voor een rusteloze reiziger. Maar toch, op koude winternachten fluisteren nog steeds zijn herinneringen onrustig in de kieren en de balken van het oude Huis, als weemoedige geesten, vreemde zielen, gevangen in verzen die ooit in dat Huis werden geschreven.

—Grafschrift—
 Hier ligt een Reiziger,
 die lang naar ruste zocht
 En van het reizen moe,
 hier eindelijk rusten mocht.

Jacques Reiziger op jeugdige leeftijd.

Foto in zwart-wit, begin 20e eeuw
 Collectie Gemeentearchief Voorburg

pagina 28:
 Directeur Reiziger in zijn werkkamer.

Van deze foto bevond zich ook een afbeelding in het ansichtkaartenboekje dat Reiziger uitgaf. Tot voor kort werd in andere publicaties ten onrechte aangenomen dat de voorgestelde directeur Bruijnings Ingenhoes zou zijn.

Foto in zwart-wit, begin 20e eeuw
 Collectie Gemeentearchief Voorburg

Bronnen:

Gemeentearchief Voorburg, dossier Reiziger, dossier 'In de Wereldt is veel Gevaer', dossier onderwijszaken; Gemeentearchief Den Haag, 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode; Algemeen Rijksarchief, rechterlijk en notarieel archief Voorburg; C.H. Voorhoeve, Het verhaal achter de straatnaam in Leidschendam-mer/Groot Voorburg 6 maart 1991; Gedenkboek Noorthey;

Mondelinge informatie:

de heer J.H.S. de Beer, medewerker archief Voorburg; de heer en mevrouw Bruijnings Ingenhoes, Den Haag; de heer B.I.C. Dijkman, medewerker archief Voorburg; de heer P.F. Verweij, Rijswijk.

Heer Hubrechts recht

de oudste oorkonde van het Voorburgse archief

In september 1962 besloot het Voorburgse college van B en W tot de aankoop van een kolos-
saal boekwerk, een verzamelband van maar liefst 71 cm hoog, 55 cm breed en 16 cm dik. Op
de kartonnen bladen van dit onhandelbaar-grote boek is een reeks oude handschriften vast-
gemaakt die alle betrekking hebben op de geschiedenis van de Voorburgse hofstede 'De
Werve' (aan de Laan van Nieuw Oosteinde) en haar bewoners. Met deze aanschaf kwam de
gemeente ook in het bezit van het veruit oudste archiefstuk van haar collectie, een oorkonde
van het einde der 13e eeuw.

Het is nu, in 1997, een passend moment eens stil te staan bij dit oude dokument, want het
wordt deze zomer juist 700 jaar oud. Het is gedateerd op 16 augustus 1297.

Het ambacht Voorburg

Van het Voorburg van de late 13e eeuw kan men zich alleen met een levendige fantasie een compleet beeld vormen. Voorburg was een nederzetting van houten boerderijtjes op of tegen de oude hoge strandwal tussen de Vliet en de laaggelegen westelijke en noordwestelijke veengronden. Over de Vliet waren nog geen bruggen geslagen en het water was te ondiep om de stroom te bevaren. Een zandweg liep over de hoge wal evenwijdig aan de Vliet naar het zuiden, langs de toen nog goed zichtbare restanten van het Romeinse stadje daar en vervolgens richting het Westland. Vanuit het dorp noordwaarts kruiste de weg de dijk van de Ovenzijdwinde, de waterkering die we nu de Landscheiding noe-

men en voerde verder naar Voor-
schoten. Ten westen van de nederzetting lag het veengebied tot aan de grens met Den Haag. Die grens werd gevormd door het Mitsveen, een natuurlijk watergebied 'in het midden van de venen', dat later werd uitgegraven tot de Schenk, ter hoogte van de huidige Schenkkade.

Er begon zich in het ambacht Voorburg al een dorpskern af te tekenen rond een stenen kerkje van enkele decennia oud, de kleine voorloper van de huidige Oude Kerk, waarvan het alleroudste gedeelte van nog altijd een eeuw later dateert.

Jan en Hubrecht

In het begin van de jaren tachtig van de 13e eeuw was de edelman Jan van den Werve in het bezit

van leengronden gelegen tussen de Vliet en het Mitsveen. Hij zou die, volgens een niet altijd even betrouwbare 17e-eeuwse bron, in 1274 van zijn vader Jacob hebben verworven. Als we deze oude Jacob nu even buiten beschouwing laten, is Jan de eerste van de ons bekende Voorburgse Van den Werves. Zij zijn in de lokale geschiedschrijving nogal eens verward met de bewoners van het Rijswijkse De Werve (net als het Voorburgse huis ook wel Te Werve genaamd), maar beide adellijke families zijn al in de 13e eeuw te beschouwen als twee te onderscheiden geslachten, al zullen ze ooit misschien een gemeenschappelijke voorvader hebben gehad.

Jan van den Werve was niet de enige grondbezitter in het

Anne Jacobs (1955) is wel geen geboren, maar toch een getogen Voorburger. Hij heeft Nederlands gestudeerd en is vooral geïnteresseerd in de taal- en letterkunde van de 17e eeuw, op welk onderwerp hij ook in 1989 gepromoveerd is. Inmiddels is hij werkzaam als leraar Nederlands in het middelbaar onderwijs. Sinds oktober 1996 is hij lid van de redactie van Historisch Voorburg.

Voorburgse. Zo was een aanpalende landerij in bezit van zekere Jacob Loef. Van den Werve bezat ook elders grond, bijvoorbeeld bij Oegstgeest.

In 1281 droeg hij twintig morgen leengrond te 'Sciplede' (Schipluiden) en een gedeelte van zijn land onder Voorburg 'ende ene halve hoeve dar bi' over aan zijn broer. Veel meer is over deze Jan van den Werve eigenlijk niet bekend.

Over zijn broer Hubrecht van den Werve, die dus in 1281 in het bezit was gekomen van een Voorburgs leen, komen we, vooral dankzij de oude oorkonde, iets meer te weten, maar ook van hem wordt ons minder duidelijk dan we wel zouden wensen. Men heeft beweerd dat deze Hubrecht gehuwd was met een vrouwe Beatrijs, omdat zij als 'joncfrou Beatrijs Hubrechts wijf van de Werve' vermeld is in het befaamde Memoriboec van Voorburg, maar deze latere, 15e-eeuwse vermelding kan met evenveel recht in verband worden

gebracht met de 14e-eeuwse kleinzoon van de hier bedoelde Hubrecht, die ook naar de naam Hubrecht van den Werve luisterde.

Zekerheid over de identiteit van de echtgenote van 'onze' Hubrecht kunnen we dus niet eens hebben. Wel weten we dat ook hij, net als zijn broer Jan, elders leengoederen bezat. Naast zijn Voorburgse en Schipluider bezittingen wordt bijvoorbeeld ook een stuk grond 'tusschen Waddinghe vene ende die Goude' als zijn eigendom beschreven. Volgens de feodale verhoudingen van die tijd was hij in feite wel bezitter van de grond, maar in rechte had hij de goederen te leen van zijn leenheer: de graaf van Holland.

De oorkonde

In het jaar 1297 voelde Hubrecht van den Werve zich in zijn rechten bedreigd. Zijn leenrecht werd kennelijk door iemand ter discussie gesteld of geheel of gedeeltelijk opgeëist. Door wie en op

grond waarvan dit geschiedde, zal wel altijd onbekend blijven, maar de claim was blijkbaar zo dwingend dat Hubrecht zich direct tot de graaf van Holland wendde teneinde van zijn leenheer juridische steun te krijgen.

De graaf heeft zijn verzoek ingewilligd en de kleine perka-menten oorkonde in het Voorburgse Archief is daarvan de getuige, voor Hubrecht van den Werve toen en voor ons nu zeven eeuwen later.

De tekst van de oorkonde leest als volgt:

Jan graue van hollant van zelant .
ende here van vrieslant . oedgier
vten hoeke . Sinen baeliu van
northollant . saluit . wi onbieden v .
dat ghi hubrechte van den werue .
hout in besitte van sulken goede .
als hi was bi ons heren tiden ons
vaders doe hi was jn sinen lesten
liue . ende hi betoeghen mach
met sinen openen brieue .
ghegheuen des vridaghes na onser
vrouwen dach te midden oechste
jnt jaer ons heren . m°. cc°. xcviij°. .
ter vere

De oorkonde uit 1297.

Collectie Gemeentearchief Voorburg

Jan graue van hollant van zelant . ende here van vrieslant . oedgier vten hoeke . sinen baeliu van
northollant . saluit . wi onbieden v . dat ghi hubrechte van den werue . hout in besitte van sulken
goede . als hi was bi ons heren tiden ons vaders doe hi was jn sinen lesten liue . ende hi betoeghen
mach met sinen openen brieue . ghegheuen des vridaghes na onser vrouwen dach te midden oechste
jnt jaer ons heren . m°. cc°. xcviij°. .

De schrijver van de oorkonde heeft een verschrijving hersteld door het woordje 'in' boven de regel toe te voegen. Sommige woorden zijn, naar de gewoonte van die tijd, met bijzondere tekens afgekort (zie vooral de beide laatste woorden).

In vrije vertaling zegt de Middelnederlandse tekst:

Jan, graaf van Holland, van Zeeland en heer van West-Friesland, groet Oedgier van den Hoeke, zijn baljuw van Noord-Holland. Wij gebieden u dat u Hubrechte van den Werve handhaaft als rechtmatige eigenaar van al zodanig leengoed als hij bezat in de tijd van onze heer en vader, tot aan het einde van diens leven, en zoals hij kan aantonen met diens officiële oorkonde.

Uitgevaardigd op vrijdag na Onze Vrouwendag midden in de oogstmaand in het jaar Onzes Heren 1297, te Veere.

Naar Veere

We kunnen ons de situatie rond het ontstaan van het document enigszins voorstellen. Hubrecht van den Werve is in de zomer van 1297, waarschijnlijk in eigen persoon, naar Veere, op het eiland Walcheren, gereisd om daar zijn recht te halen. Waarom nu juist naar Veere?

Een jaar eerder, op 27 juni 1296, was de vorige graaf van Holland, Floris V, bij een van de beroemdste moorden uit onze geschiedenis gedood door een aantal edelen. Floris' zoon Jan verbleef toen aan het hof van de Engelse

koning Eduard en was al in het jaar van zijn geboorte door zijn vader Floris bij contract aangewezen als echtgenoot van Eduards dochter Elisabeth. Hun huwelijk moest de Hollands-Engelse samenwerking kracht bijzetten.

Wegens de politieke moord op Floris V en de verwarring die daarna ontstond, moesten Jans zaken haastig-erpe geregeld worden: hij trouwde met Elisabeth op 7 januari 1297 en voer, zonder zijn vrouw, eind januari vanuit Harwich over naar Zeeland, waar hij als de nieuwe graaf van Holland en Zeeland werd verwelkomd door Engelsgezinde getrouwen.

In het Zeeuwse kwam de graaf onder de invloed te staan van enkele zeer ambitieuze edelen, vooral van Wolfert van Borselen, die hem eigenlijk geheel inpalmden. Op 30 april 1297 vaardigde graaf Jan zelfs een oorkonde uit waarin hij beloofde voortaan bij alle kwesties Van Borselens raad te zullen volgen.

De inmiddels dus zeer machtige Wolfert van Borselen bewoonde het kasteel Sandenburgh even buiten Veere en het zal daar zijn geweest, of nog waarschijnlijker in het nabije huis Magdalon binnen Veere (een adellijk huis, dat ooit door Floris V zou zijn bewoond, in later tijd Laterdale genaamd), dat de Voorburgse Hubrecht van den Werve zijn nieuwe leenheer Jan van Holland moest gaan opzoeken. Deze kersverse graaf, onlangs getrouwd en nu al weer ver van zijn jeugdige echtgenote,

was overigens nog een jongeman, nee, een jongen, van net dertien jaar oud.

Sinen baeliu saluit

In de oorkonde verwijst de jonge graaf (of degene die de akte in zijn naam opstelde) naar de rechten die Hubrecht van den Werve reeds bezat in de 'tiden ons vaders doe hi was in sinen leste liue' en hij refereert daarmee dus aan de tijd vóór de moord op

Een 17e-eeuwse visie op graaf Jan van Holland.

Gravure uit 'D'oude chronijcke ende historien van Holland' door W. van Gouthoeven, 1620
Collectie C.L. van der Leer

zijn vader Floris V. Hubrecht moet, zo blijkt uit de akte, een 'openen brieue', een oorkonde, uit die tijd hebben bezeten, een leenbrief gezegeld door graaf Floris. De nieuwe oorkonde van graaf Jan is dus slechts een bevestiging van dat oudere, nu verloren gegane, dokument.

Naar de vorm presenteert de Voorburgse oorkonde zich als een bevelschrift van graaf Jan aan zijn baljuw in 'northollant', bij welke aanduiding we moeten denken aan al het grafelijke gebied benoorden de Maas. Het belangrijke Dordrecht lag dus in 'Zuid-Holland' en het grondbezit van Hubrecht van den Werve lag volgens deze verdeling in 'Noord-Holland'.

Baljuw 'oedgier vten hoeke' (Ogier van den Hoek) was een bezoldigde employé van de graaf, zijn zaakwaarnemer in het Noord-Hollandse deel van het graafschap, met vooral rechterlijke, maar bijvoorbeeld ook fiscale, politionele en waterstaatkundige bevoegdheden. Er zijn niet veel meer bijzonderheden over hem bekend: hij wordt in andere oorkonden enkele malen genoemd als zegelende getuige van transacties en hij wordt daarbij niet tot de 'Ridders', maar tot de 'Cnapen' gerekend. Hij kan dus een edelman uit de lagere adel geweest zijn.

Dat graaf Jan zich in de akte expliciet tot hem richt, zal vooral een juridische achtergrond hebben gehad. De in Zeeland uitgevaardigde oorkonde werd

zodoende als het ware binnen het Noord-Hollandse deel van het graafschap geëffectueerd. Het behoeft dus niet zo te zijn dat de aan de baljuw gerichte oorkonde ook door Hubrecht van den Werve in diens handen is gesteld. Nee, Hubrecht kon dit bevelschrift thuis bewaren en zonodig aan een ander tonen als bewijs van het grafelijke besluit.

volgens de toen aangehouden Juliaanse tijdrekening, die eerst in 1582 werd vervangen door de huidige Gregoriaanse kalender. Maria Hemelvaart, 15 augustus, viel dat jaar, zo laat zich uitrekenen, op een donderdag en het dokument dateert dus van vrijdag 16 augustus 1297.

Een oorkonde van de graaf werd

De staart en de scriptor

De datering en zegeling van het dokument tonen ons iets van de toenmalige gewoontes: de datering volgt de kerkelijke kalender en dagtekent de oorkonde 'op de vrijdag na Maria's dag, halverwege de oogstmaand, augustus, van het jaar Onzes Heren 1297', uiteraard

bekrachtigd door er een grafelijk waszegel aan te hechten. Men gebruikte hiervoor bijenwas, waaraan soms een kleurstof was toegevoegd. Lak kwam pas veel later in gebruik. In het geval van Hubrechts akte werd het perkament een eindweegs over de breedte van het

blad ingesneden, zodat een zogenaamde zegelstaart ontstond, een losse strook aan de onderzijde van de oorkonde, alleen aan de linkerzijde nog vast aan het blad. Aan deze staart werd het zegel bevestigd, maar van de Voorburgse oorkonde is dit ooit verdwenen, samen met een gedeelte van de zegelstaart, die eerst doorliep tot aan de rechterzijde van het

tegenzegel met wapenschild, gebruikt voor de voor- en de achterzijde van het waszegel, al zijn er ook wel voorbeelden bekend van slechts aan één zijde gestempelde zegels. De hierbij afgebeelde zegels van graaf Jan geven dus een goede indruk van het ooit verdwenen exemplaar.

Het werk aan de oorkonde en de

perkament. We zien nu dus nog slechts een stukje van de oorspronkelijke staart.

Van graaf Jan van Holland is uit de korte periode van zijn regering (hij overleed al in 1299) overigens maar één set zegelstempels bekend, een groot ridderzegel van 8 cm in doorsnee en een kleiner

zegeling werd verricht door een scriptor. In de 13e eeuw beschikten de graven van Holland steeds over één of enkele van zulke beroepsschrijvers, die oorkonden voor hun heer maakten. Op grond van modern paleografisch onderzoek kan men het handschrift van deze kanselarijsschrijvers

nu aan individuele beambten toeschrijven, maar hun namen, die van ondergeschikten immers, zijn op enkele uitzonderingen na niet bekend. De wetenschappelijke onderzoekers moeten daarom volstaan met een wat onpersoonlijke aanduiding van hun handschrift door middel van een letter. Welnu, toen Hubrecht van den Werve op 16 augustus 1297 in Veere zijn rechten liet bevestigen, werd de oorkonde geschreven door scriptor 'V' van de grafelijke kanselarij, die blijkens zijn productie werkzaam was in de jaren 1297 tot 1315. Hij zal het document ook gezegeld hebben.

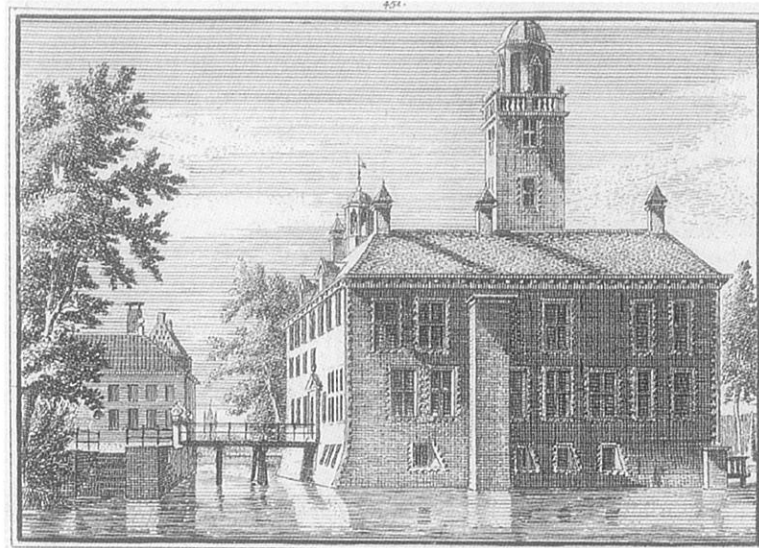
Het huisarchief

In al het voorafgaande is intussen nog met geen woord gerept van het Voorburgse kasteeltje De Werve, tenzij de overdracht van de 'halve hoeve' van Jan van den Werve aan zijn broer Hubrecht daarop betrekking heeft. De overgeleverde documenten bieden hier echter te weinig aanknopingspunten. Eerst later, in de 14e eeuw, rijst uit de oorkonden een duidelijker beeld op van een Huis de Werve, gesitueerd op een dan inmiddels uitgebreid grondgebied. Van dat Huis rest ons nu niets meer. Het oudste gedeelte van het huidige De Werve is slechts een gespaard gebleven bijgebouwtje van de latere fraaie hofstede. Vanaf de Prins van Lignestraat heeft men er nog het beste zicht op.

Hubrechts oorkonde is gedurende al die jaren wel in goede staat

bewaard gebleven, blijkbaar in het huisarchief van De Werve. Een latere, nog middeleeuwse schrijvende hand noteerde op de achterzijde van het blad nogmaals het jaartal 'm cc xcvij' en een veel latere, waarschijnlijk 17e-eeuwse hand voegde daaraan een opschrift toe: 'Leenbrieff 1297 – hubrecht vande Werve – Voorburch' en onderstreepte Hubrechts naam aan de voorzijde. Het op zichzelf al kleine perkamentblad van ongeveer 7 bij 20 cm was toen nog in vieren opgevouwen.

Rond de laatste eeuwwisseling is de oorkonde geraadpleegd door A.W. de Vink bij de voorbereiding van zijn grote artikel over de Voorburgse buitenplaatsen en in 1919 werd de eigenaar van het stuk aangeschreven door de Rotterdamse archivaris E. Wiersum, die hoopte dat hij het aan het Rijksarchief wilde schenken. De oorkonde was toen waarschijnlijk in bezit van mr. J.B.F. van Hasselt, van Ruijs & Co. te Rotterdam, want die was in die tijd de eigenaar van Huis de Werve, al werd het toen bewoond door de boomkweker H.J. Duijts. Een belangrijk deel van het archief van De Werve werd in 1930 wel aan het Rijksarchief afgestaan, maar de oude oorkonde en een serie andere oude stukken werden buiten die schenking gehouden. In opdracht van de industrieel A. de Neeff, die Huis de Werve vanaf 1941 met zijn echtgenote bewoonde, werd de resterende

Het Huis te WERVE by Rotterdam. 1729.

Het Huis de WERVE of KLEIN MATENES by Voorburg. 1729.

collectie in 1944 ondergebracht in de huidige grote verzamelband, samen met foto's van het huis en transcripties van de documenten, geschreven door een medewerker van het Rijksarchief. Toen De Werve in 1947 opnieuw in andere handen overging, be-

hield het echtpaar De Neeff het boek met de verzameling documenten. Het werd de Gemeente Voorburg in 1962 te koop aangeboden en omdat de geraadpleegde deskundige de inhoud interessant genoeg vond en de vraagprijs van f3.000.- 'zeker niet

Boven: het Rijswijkse Huis de Werve.

Onder: Huis de Werve in de 18e eeuw. Het gebouwtje met het torentje (links) is het enige overgebleven deel van de hofstede.

Gravure H. Spilman naar een tekening van A. de Haen, 1729
Collectie C.L. van der Leer

te hoog' achtte, berust er nu een bovenmaatse boekband in het Voorburgse Oud-Archief.

Aan de Haagse firma Van Rijmenam die in 1944 ook de verzamelband voor De Neeff had vervaardigd, werd in 1962 opdracht gegeven een nieuw titelblad voor het boek te kalligrafieren, met een vermelding van de aankoop. Dat blad moest uitdrukking geven aan de gerechtsvaardigde trots van de nieuwe bezitters, maar het diende ook om de oude titelpagina af te plakken, waarop de vorige trotse eigenaar de collectie had opge-

dragen aan zijn 'lieve vrouw Emma Germaine de Neeff-Tongre.'

*Huis de Werve omstreeks 1920.
Het gedeelte rechts is het oudste
deel van het gebouw. Vergelijk
de gravure op de vorige pagina.
Collectie Gemeentearchief Voorburg*

GEMEENTE VOORBURG

*Historische documenten
betreffende de
buitenplaats „De Werve”
aangekocht door
de Gemeenteraad van
Voorburg
bij besluit van
26 september 1962*

Geraadpleegde archivalia:

Diverse gegevens uit het
Gemeentearchief Voorburg

Voornaamste literatuur:

J.W.J. Burgers, De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de 13e eeuw. Leuven, 1995. 3 dln. / B. Dijkman, De straten op de lanen in. Voorburg, 1993. / Dit is 't memoriboec van Voirburch. Bewerkt en uitgeg. door J.G.J. van Booma. Hilversum, 1991. / J.C. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Voorburg 1274-1650'. In: Ons voorgeslacht 41 (1986), p. 349-368. / Kroniek van Voorburg. Onder red. van F. Dietz e.a. Voorburg, 1988-1991. / J.G. Kruisheer, De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299. 's-Gravenhage etc., 1971. 2 dln. / S. Muller Hz., 'Het oude register van graaf Florens'. In: Bijdr. en meded. van het Hist. Genootschap 22 (1901), p. 90-357. / H. Obreen, 'De eerste jaren na de dood van Floris V'. In: Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudh.kunde. 5e reeks, dl. 1 (1913), p. 241-252 en dl. 2 (1915), p. 27-52. / A.W. de Vink, 'Voorburgsche buitenplaatsen'. In: Die Haghe. Bijdr. en meded. (1903), p. 261-453 en p. 471-505. / C.H. Voorhoeve, Luthoven en oude huizen langs de Vliet. Den Haag, z.j. / Wi Florens.... De Holl. graaf Floris V in de samenleving van de 13e eeuw. Onder red. van D.E.H. de Boer e.a. Utrecht, 1996. / K. Zijlstra, 'Het geslacht Van den Werve uit Voorburg' en 'De bewoners van het Rijswijkse Huis te Werve'. In: De navorscher 97 (1958), p. 87-90 en 98 (1959-60), p. 60-67.

Met dank aan de heer
dr. J.G. Kruisheer voor zijn adviezen.

Huis de Werve omstreeks 1920, gefotografeerd vanaf de Prins van Lignestraat. Bij de latere restauraties is de aanbouw aan deze zijde van het gebouw afgebroken.

Collectie Gemeentearchief Voorburg

Historische Vereniging Voorburg

Secretariaat: Van Deventerlaan 51
2271 TW Voorburg
telefoon: 070 387 51 79

Jaargang 3 • Nummer 2 • 1997

Redactieadres:
Rembrandtlaan 88
2271 GK Voorburg
telefoon: 070 387 63 17

Redactie:

Anne Jacobs
Kees van der Leer
Rietje Trapman
Paul van Velsen

Teksten:

Martine van Eck
Kees van der Leer
Anne Jacobs

Bestuur:

drs. K. van Tuil *voorzitter*
ir. J.A. van der Stelt *secretaris*
G.Th. Langerak *penningmeester*
drs. C.L. van der Leer *lid*
drs. R.E.J. Bisseling *lid*
W. Beek *lid*
M.J. Harms *lid*
J.H.S.M. de Beer *adviseur*

Copyright:

Overname van teksten uit
'Historisch Voorburg' is uitsluitend
toegestaan na schriftelijke toestemming
van de redactie.

Grafische vormgeving en lay-out:

Rietje Trapman

Lithografie en

productie:

Rinus Sarabèr

Lidmaatschap 1997

Inwoner van Voorburg f40,-
Buiten Voorburg f45,-
Gezin f50,-

Penningmeester HVV te Voorburg
Postbank 288321
Rabobank te Voorburg
rekeningnr. 12 76 78 743

ISSN 1381-4672

Zomer 1997.

Foto M.G. Trapman

